



נישול זוחל

הגבלות על חקלאות פלסטינית

מעבר לגדר ההפרדה

נישול זוחל

הגבלות על חקלאות פלסטינית
מעבר לגדר ההפרדה

אוקטובר 2021

נישול זוחל

הגבלות על חקלאות פלסטינית
מעבר לגדר ההפרדה

מחקר וכתיבה: ג'סיקה מונטל

ריכוז מידע: נהאיה מג'דוב,
עירית עשת

ייעוץ משפטי: עו"ד תהילה מאיר

עריכה: דינה הורביץ

תרגום: מאיה ג'ונסטון

הפקה: אנדריאה סלצ'אן

עיצוב: סופי קואופרטיב

סדר ועימוד: דבורה פולק

על העטיפה: גדר ההפרדה, שער חקלאי 623,
דיר אל גוסון, 2017; צילום: אחמד אלבאז,
אקטיביסטילס

אוקטובר 2021

המוקד להגנת הפרט מבקש להודות למאות
האנשים והגופים בישראל ובעולם התומכים
בפעילותו. עיקר המימון מקורו בישויות מדיניות
זרות. רשימת התורמים המלאה מפורטת באתר
רשם העמותות ובאתר האינטרנט של המוקד.



ISBN 978-965-7625-06-4



תוכן העניינים

מבוא	6
החטא הקדמון: תוואי הגדר	9
דרך הייסורים: היתרים ושערים	13
היתרים	
שערים	
גישה הולכת ומצטמצמת: נהלים	17
נוסח הנהלים משנת 2014: מניעת היתרים מבני משפחה	
נוסח הנהלים משנת 2017 : מניעת היתרים בשל גודל חלקה	
נוסח הנהלים משנת 2019 : מניעת כניסה בלתי מוגבלת	
"לא בטוח שנוכל להגיע לאדמה שלנו"	
מניעת היתר מטעמי ביטחון	
"אתה מתבטא באופן קיצוני"	
הגבלה חדשה: התניית היתר ברישום בעלות במרשם	
הקרקעות של הצבא	
גישה הולכת ומצטמצמת: נתונים	26
מניעת גישה והגבלתה משיקולים שאינם קשורים בביטחון	27
"הזכות להכין קפה על אדמתי"	
דלת מסתובבת של דחיות היתרים	
מקרה מבחן: קפין	32
הפרה של זכויות יסוד	36
"מסיק הזיתים היה כמו חג גדול"	
ההשלכות ארוכות הטווח של מניעת גישה מחקלאים	39
סיכום	41
המלצות	43

מבוא

בשנת 2002, על רקע פיגועי האינתיפאדה השנייה, החליטה ממשלת ישראל על הקמת חיץ פיזי בין הגדה המערבית לבין מדינת ישראל. ברוב אזורי הגדה נבנתה גדר אלקטרונית שמשני צידיה גדרות תיל, תעלות, דרכי טשטוש ושבילי פטרול, ברוחב כולל ממוצע של כ־60 מטרים. כך הדבר באזורים הנדונים בדו"ח זה, ועל כן החיץ יכונה כאן "גדר הפרדה". באזורים עירוניים דוגמת ירושלים, בית לחם, קלקיליה וטולכרם הוקמה חומת בטון בגובה של כתשעה מטרים.

למרות הצהרותיה של ישראל כי גדר ההפרדה נועדה למנוע כניסה של מפגעים פוטנציאליים מהגדה המערבית לתחומיה, רוב קטעי הגדר (כ־85% מהתוואי) נבנו בתוך הגדה ולא על הקו הירוק. לפיכך, הגדר אינה מפרידה בין הגדה לבין ישראל אלא בין חלק אחד של הגדה לחלק אחר. חלק זה, שנכלא בין תוואי הגדר לבין הקו הירוק, והמכונה בפי ישראל "מרחב התפר", משתרע על 9.4% משטחי הגדה שנכבשו בשנת 1967, כולל ירושלים המזרחית. ישראל הכריזה על "מרחב התפר" כעל שטח צבאי סגור שפלסטינים אינם רשאים להיכנס אליו ולשהות בו אלא בהיתר מיוחד מטעמה. היתרי כניסה לאזור האסור מונפקים רק למי שישראל מגדירה כבעל אינטרס לגיטימי לשהות בו: בעלי קרקעות באזור, תושבי הכפרים הנמצאים בו ואנשי מקצוע המספקים להם שירותים, כגון מורים ורופאים. אחרים, המבקשים לבקר קרובי משפחה, לסייע לבעלי קרקעות בעבודות החקלאות ועוד, מתקשים מאוד להשיג היתר.

לפני כשני עשורים עמדה הקמת גדר ההפרדה במרכז הדיון הציבורי המקומי והבינלאומי. במוקד הביקורת עמד תוואי הגדר, שתוכנן לעבור בעומק הגדה המערבית וכך יצר עשרות מובלעות המנותקות משאר אזורי הגדה ועורר חשש לנישול עשרות אלפי אנשים מאדמתם ולשיבוש החיים במאות קהילות לאורך התוואי. הביקורת מצד הקהילה הבינלאומית הגיעה לשיאה עם הפניית הסוגיה לבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג.

בתגובה לביקורת שהופנתה כלפיה טענה ישראל כי הגדר נבנתה אך ורק כדי למנוע חדירת מפגעים פוטנציאליים מהגדה המערבית לישראל

וכי שיקולי ביטחון הם הגורם העיקרי המכתיב את תוואי הבנייה של הגדר. עם זאת, בכמה מקומות שינתה ישראל את התוואי המתוכנן כדי לצמצם את הפגיעה בקהילות פלסטיניות, ובנוסף על כך היא עדכנה את הנהלים המסדירים את גישתם של פלסטינים לאזורים שמעבר לגדר; בעקבות זאת נפתחו עשרות שערים בתוך הגדר ונקבעו ימי פתיחה ושעות פתיחה לכל אחד מהם.

מרבית ההצהרות והשינויים הללו נעשו במסגרת התדייניות בעשרות עתירות לבג"ץ שהוגשו בידי המוקד להגנת הפרט, ארגוני זכויות אדם אחרים, עורכי דין פרטיים וקהילות פלסטיניות נגד עצם בניית הגדר בשטח כבוש, נגד מקטעים מסוימים של תוואי הגדר ונגד המשטר המונע מפלסטינים גישה ל"מרחב התפר". בכל ההליכים שהתנהלו בבית המשפט העליון שבה מדינת ישראל והצהירה כי לולא החשש הביטחוני היתה לפלסטינים גישה כמעט בלתי מוגבלת לאזורים שמעבר לגדר. המדינה התחייבה כי "בעלי הזיקה לאדמות במרחב התפר ימשיכו בעיבודן, תוך מתן אפשרות לקרובי משפחה ולעובדים אחרים לסייע להם בעבודתם".¹ כיום, מקץ כמעט שני עשורים, שאלת הגדר נעלמה מהשיח הציבורי והדיפלומטי אך הגדר עצמה היא חלק בלתי נפרד מנוף הגדה המערבית, והיא משבשת את חייהם של מאות אלפי אנשים.

הגדר מקיפה ומנתקת משטחי הגדה המערבית 32 כפרים פלסטיניים, שתושביהם – כ־11,000 איש – יכולים לשהות בבתיהם רק אם ברשותם היתר המכונה בפי הצבא "היתר תושב קבע במרחב התפר". הגדר גם מנתקת את ירושלים המזרחית, על 340,000 תושביה הפלסטינים, משאר שטחי הגדה המערבית. בנוסף על כך, אלפי פלסטינים המבקשים להיכנס לאזורים שמעבר לגדר – חקלאים, סוחרים, עובדי הוראה, תלמידים, אנשי צוותים רפואיים, עובדי ארגונים בינלאומיים ואנשי הרשות הפלסטינית – נדרשים להצטייד בהיתר מעבר לפי הקטגוריות שקבע הצבא. דו"ח זה יתמקד בקבוצה הגדולה ביותר הזקוקה להיתרי כניסה לאזורים אלה – עשרות אלפי הפלסטינים שבבעלותם חלקות אדמה מעבר לגדר, בני משפחותיהם ועובדי חקלאות אחרים – ויבחן את הביורוקרטיה הצבאית המסדירה את גישתם של פלסטינים לאדמות חקלאיות ב"מרחב התפר". הדיון להלן מבוסס על דו"ח המוקד משנת 2013, שעמד בפירוט רב על הביורוקרטיה של משטר ההיתרים במרחב זה ועל שלבי התפתחותה לאורך השנים.² על פי מסקנותיו של הדו"ח הקודם, "לפגיעה בזכויות האדם כתוצאה ממשטר ההיתרים תוצאות הרסניות; למעשה מדובר בנישול זוחל מאדמות הגדה המערבית בחסות ביורוקרטיה המעוגנת בספר חוקים צבאי ובהכשר מטעם בית המשפט העליון של מדינת ישראל".³

- 1 בג"ץ 9961/03, 639/04, המוקד להגנת הפרט ואח' נ' ממשלת ישראל ואח' (2011), פסק דין מיום 5.4.2011, סעיף 34.
- 2 משטר ההיתרים: הפגיעה בזכויות האדם בשטחי הגדה המערבית המכונים "מרחב התפר", המוקד להגנת הפרט, מרץ 2013.
- 3 שם, עמ' 70.

הפגיעה בזכויות האדם של פלסטינים המתגוררים משני צידי גדר
ההפרדה הלכה והחמירה בשמונה השנים שחלפו מאז פרסם המוקד
את הדו"ח הקודם בנושא.

החטא הקדמון: תוואי הגדר



מקור: UN OCHA

חלק זעום בלבד מגדר ההפרדה הוקם על מה שמכונה "הקו הירוק" – קו שביתת הנשק משנת 1949, החוצץ בין ישראל לגדה המערבית. רובה המכריע של הגדר בנוי בתוך שטחי הגדה המערבית. בשל פיתוליו הרבים, אורך התוואי הכולל של גדר ההפרדה הוא 712 קילומטרים – יותר מכפליים מאורכו של הקו הירוק. עד כה הושלמה הבנייה של 65% מן התוואי המאושר; הבנייה במקטעים המקיפים את ההתנחלויות קדומים ואריאל בצפון הגדה המערבית ואת מעלה אדומים במרכזה טרם הושלמה.

בתשובה לעתירות לבג"ץ שהוגשו בעקבות אישור התוואי בידי ממשלת ישראל טענה המדינה שהתוואי הוכתב בעיקר על ידי חששות ביטחוניים: "תוואי הגדר נקבע על פי מכלול שיקולים. בראש שיקולים אלו עמד השיקול הביטחוני, ואליו נלוו שיקולים נוספים, כגון שיקולים טופוגרפיים".⁴ חשוב אפוא להבחין בין ההחלטה על עצם בניית מחסום פיזי לבין התוואי שנבחר. ההחלטה על בניית הגדר נבעה, לפחות על פי הצהרות המדינה, מן השאיפה למנוע התקפות אלימות בתוך ישראל; התוואי, לעומת זאת, נקבע משיקולים אחרים: במרבית המקומות שבהם הגדר חודרת לעומק הגדה המערבית, היא מקיפה התנחלויות. יתר על כן, לא אחת הגדר מקיפה לא רק את ההתנחלות עצמה אלא גם שטחי אדמה נרחבים סביבה. ניתן אפוא לקבוע שהנצחת ההתנחלויות והאפשרות להרחיבן היו גורם מכריע בקביעת התוואי שלאורכו תיבנה הגדר.

בניית מקטע הגדר הסמוך לכפרים עזון ונבי אליאס, שלא הרחק מהם הוקמה ההתנחלות צופין (צופים), היא דוגמא אחת למניע העיקרי שמאחורי קביעת התוואי. הקמת מקטע זה היתה כרוכה בהפקעה ובבידוד של מאות דונמים של אדמות חקלאיות השייכות לתושבי שני הכפרים. בשנת 2002 עתרו שני הכפרים לבג"ץ נגד התוואי של גדר ההפרדה, ובתגובה לעתירה טענה המדינה כי בניית הגדר וקביעת התוואי נועדו להקים אזור חיץ:

על פי תפיסתם של הגורמים הבטחוניים והצבאיים המופקדים על הנושא, יצירת מרחב התפר הינה מרכיב מרכזי בלחימה בטרור שמקורו באזור יהודה ושומרון. אם וככל שלא יהיה במחסום המוקם משום חסימה מוחלטת מפני חדירת מחבלים, הרי תכליתו של המכשול היא לעכב חדירה לישראל לפרק זמן שיאפשר הגעת הכוחות למקום החדירה, וכך ליצור מרחב ביטחון גיאוגרפי שיאפשר לכוחות הלוחמים לבצע מרדף אחר מחבלים בטרם כניסתם לתחומי המדינה.⁵

4 ר' למשל בג"ץ 6896/18, **טעמה ואח' נ' המפקד הצבאי בגדה המערבית ואח', תגובת המדינה מיום 9.6.2020**, סעיף 20.

5 בג"ץ 8172/02, **אבראהים ואח' נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית ואח' (2002), פסק דין מיום 14.10.2002**.

בית המשפט דחה את העתירה וקיבל את טענת המדינה כי שיקולי ביטחון הכתיבו את קביעת התוואי באזור זה.

במרץ 2005 עתר המוקד לבית המשפט שוב בשמם של שני הכפרים. בעתירה טען המוקד כי מקטע זה של התוואי לא נקבע משיקולי ביטחון, ולמעשה הוא נועד לאפשר להתנחלות צופין להתרחב מזרחה. המוקד הציג מפה המראה בבירור כי תוואי הגדר עובר לאורך הגבולות המוניציפליים של צופין ומקיף עשרות דונמים של אדמות הרחוקות משטחה הבנוי של ההתנחלות והמיועדות לפיתוחה בעתיד. ההלימה בין תוואי הגדר לתכנית ההרחבה של ההתנחלות אינה יכולה להיות מקרית, טען המוקד, והיא מוכיחה כי התוואי לא נקבע על פי צרכי ביטחון אלא על פי צרכי ההתנחלות ושיקולי סיפוח.

בתגובה הודתה המדינה כי בקביעת התוואי היא ביקשה לבודד אדמות שיועדו לשמש כאזור תעשייה לצופין וכי תכנית המתאר של ההתנחלות היתה מרכיב מרכזי בקביעת תוואי הגדר באזור זה. זו היתה הפעם הראשונה שהמדינה הודתה בכך שהרחבת התנחלות היתה שיקול בקביעת התוואי. בסופו של דבר הודיעה המדינה כי תשנה את תוואי הגדר באזור. לפיכך קיבל בית המשפט את עתירת המוקד וקבע כי תוואי הגדר ממזרח לצופין אינו חוקי ויש לשנותו. בפסק הדין ציין הנשיא אהרן ברק שמערכת הביטחון הטעתה בכוונה תחילה את בית המשפט בתשובתה לעתירה משנת 2002 ונזף בה בגין התנהלותה הבלתי הולמת:

בעתירה שלפנינו התגלתה תופעה חמורה. לא הוצגה בפני בית המשפט העליון בעתירה הראשונה התמונה בשלמותה. בית המשפט דחה את העתירה הראשונה על בסיס מידע שרק בחלקו היה מבוסס. יפה עשתה הפרקליטות, כי משנודע לה על השיקול בדבר תכנית 149/5 [תכנית ההרחבה של צופין] הודיעה על כך לבית המשפט, ויפה עשו המשיבים כי על רקע זה – ולנוכח פסק דיננו בפרשת אלפי מנשה – שינו את תוואי הגדר מיוזמתם שלהם. עם זאת, העתירה שלפנינו מצביעה על אירוע שאין להשלים עימו, לפיו המידע שסופק לבית המשפט לא שיקף את מלוא השיקולים שעמדו לנגד עיניהם של מקבלי ההחלטות. כתוצאה מכך נדחתה עתירה, שגם המשיב מסכים כיום שצריך היה לקבלה. הוסברו לנו הנסיבות המיוחדות אשר במסגרתן פעלו אנשי הביטחון, ואשר הביאו לתקלה. מקווים אנו כי הדבר לא יישנה.⁶

6 בג"ץ 2732/05, ראש מועצת עיריית עזון ואח' נ' ממשלת ישראל ואח' (2006), פסק דין מיום 15.6.2006, סעיף 7.

אולם לא רק באזור זה נקבע התוואי באופן שיאפשר להרחיב התנחלות בעתיד. בשנת 2005 בדקו הארגונים "בצלם" ו"במקום" 12 מקטעים

של התוואי שבהם הגדר מקיפה התנחלויות ישראליות ומצאו שבכל אחד מהמקטעים האלה נקבע תוואי הגדר במרחק של מאות ואפילו אלפי מטרים מהבתים שבקצה ההתנחלות הסמוכה לו, והוא עולה בקנה אחד עם גבולות תכנית המתאר לפיתוחה. לא ניתן אפוא אלא להסיק שתכניות המתאר של ההתנחלויות היו שיקול חשוב בקביעת התוואי של גדר ההפרדה.⁷

בג"ץ פסק גם בעתירות עקרוניות נגד הקמת הגדר בתוך הגדה המערבית וגם בעתירות נגד מקטעים מסוימים בה. בניגוד לבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג, בית המשפט הישראלי לא פסל את עצם הקמת הגדר אולם התנה את האישור לכך בשמירה על איזון הולם בין צורכי הביטחון של ישראל לבין הגנה על זכויותיה של האוכלוסייה הפלסטינית.⁸ כפי שיוצג בהמשך הדו"ח, במציאות לא נשמר איזון כזה.

7 במסווה של בטחון: הרחבת התנחלויות בחסות מכשול ההפרדה, בצלם ובמקום, 2005.

8 עוד על חוות הדעת המייעצת של בית הדין הבינלאומי לצדק בנושא גדר ההפרדה, ראו להלן עמ' 36-37.

דרך הייסורים: היתרים ושערים

האזורים הלכודים בין גדר ההפרדה לבין הקו הירוק, המכונים, כאמור, "מרחב התפר", הם שטח צבאי סגור מתוקף צו צבאי, אך הם סגורים רק לפלסטינים. רק פלסטינים, לרבות אלה שיש להם זיקה חזקה ביותר לאזורים הכלואים ב"מרחב התפר" – בעלי האדמות, תושבי היישובים הסמוכים – נדרשים לקבל היתר גישה מיוחד לאזורים אלה. ישראלים או זרים רשאים להיכנס אליהם בחופשיות.

היתרים

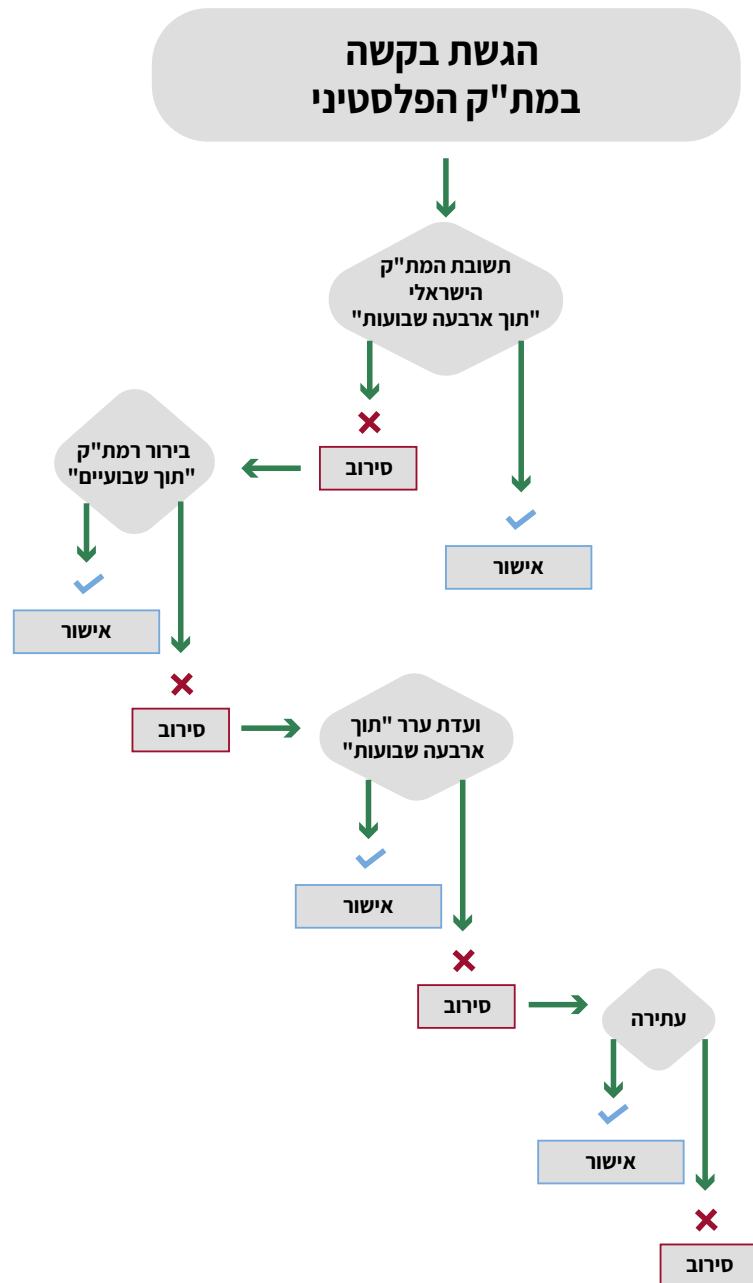
בעקבות בניית גדר ההפרדה פיתח הצבא מבוך ביורוקרטי המקשה על עשרות אלפי הפלסטינים הנדרשים לבקש מדי שנה בשנה היתרים כדי להיכנס לתוך "מרחב התפר". על פי מסמך בן עשרות עמודים שכותרתו "נהלים והנחיות לכניסה למרחב התפר" (להלן: הנהלים),⁹ בקשות להיתר מוגשות למשרד התיאום והקישור (מת"ק) הפלסטיני באזור מגוריו של המבקש. המת"ק הפלסטיני אינו ממלא תפקיד של ממש בהחלטה בבקשות; הוא אינו אלא צינור להעברת הבקשות למת"ק הישראלי באזור ולהחזרת תשובתו של המת"ק הישראלי למבקשים. המבקש אינו מקבל אישור בכתב על הגשת בקשה.¹⁰

על פי הנהלים כיום, מענה לבקשה אמור להינתן בתוך ארבעה שבועות מיום הגשתה, אולם רבות מן הבקשות אינן נענות בתוך ארבעה שבועות, או בכלל; לא פעם, בתגובה לבירורים, המת"ק הישראלי משיב כי הבקשה מעולם לא התקבלה. מאחר שבידי המבקש אין אישור בכתב על הגשת הבקשה המקורית, עליו להגיש את הבקשה שוב במת"ק הפלסטיני. במקרה של דחיית בקשה להיתר מסיבות שאינן קשורות בביטחון, הנהלים קובעים שני שלבי ערעור: תחילה מתקיים בירור בפני ראש המת"ק הישראלי המקומי (רמת"ק). אם הרמת"ק אינו הופך את החלטת הדחייה, ניתן להגיש ערר לוועדת הערר של המנהל האזרחי. לכל שלב נקבע לוח זמנים, אך רק לעיתים נדירות הצבא עומד בו. אם

9 בעבר, עד 2019, המסמך נקרא "קובץ פקודות קבע מרחב התפר (קפ"ק)".

10 ממאי עד נובמבר 2020 השעתה הרשות הפלסטינית את התיאום עם הרשויות הישראליות, במחאה על כונת ישראל לספח חלקים מהגדה המערבית. במהלך תקופה זו טיפלו המת"קים הישראליים בבקשות להיתר שהוגשו אליהם ישירות.

שני הערעורים אינם מביאים להפיכת החלטת הסירוב, המוצא היחיד הוא עתירה לבית המשפט הישראלי. מאז שהכנסת העבירה בשנת 2018 את התיקון לחוק בתי משפט לעניינים מנהליים, עתירות בדבר גישה ל"מרחב התפר" מוגשות בדרך כלל לבית המשפט המחוזי בירושלים, ולא לבג"ץ. במקרים שבהם בקשות להיתר נדחות מסיבות ביטחוניות אין הליך בירור בפני הרמת"ק אלא ערר בלבד.¹¹



המוקד מסייע מדי שנה למאות פלסטינים לנווט את דרכם בסבך הביורוקרטי שיוצרים נהלים אלה. לשם כך הוא מנסה להשיג מידע בשמם של מבקשי היתר שלא קיבלו תגובה לבקשתם או קיבלו תגובה שלילית, מסייע להם בהליך בירור הרמת"ק, מייצג אותם בפני ועדת הערר ומגיש עתירות מטעמם לבית המשפט. ברוב המקרים, ההתערבויות הללו

11 עוד על סירוב מסיבות הקשורות בביטחון ראו להלן, עמ' 22.

נושאות פרי בסופו של דבר – מתוך 166 תיקים שטיפול המוקד בהם בא אל סיומו בשנת 2020, 132 הסתיימו בקבלת היתרים – אך לעיתים קרובות המבקשים נותרים חודשים ארוכים ואף שנים ללא היתר תקף.

שערים

בתגובה להליכים המשפטיים בתחילת דרכו של משטר ההיתרים, שנוהלו בידי המוקד והאגודה לזכויות האזרח, התחייבה ישראל "לאפשר לכל בעלי ההיתרים החקלאיים לעבור במעברים הפתוחים 24 שעות ביממה 7 ימים בשבוע במידה שירצו להיכנס למרחב התפר או לצאת ממנו לשם עיבוד אדמתם".¹² אולם בניגוד להתחייבות זו, גם מי שמצליח להשיג היתר אינו יכול להגיע לאדמותיו כרצונו.

כל היתר הניתן לפלסטיני מצוין שער אחד או שניים שרק דרכם רשאי בעל ההיתר לעבור. מרבית השערים הללו אינם פתוחים כל היום, ואפילו לא כל יום. מתוך 79 השערים שנקבעו בגדר הפרדה, חמישה שערים פתוחים כל היום, 11 שערים המשמשים למעבר לאדמות חקלאיות פתוחים מדי יום ("שערים יומיים"), ועשרה שערים פתוחים כמה פעמים בשבוע ("שערים שבועיים"). 53 השערים האחרים הם "שערים עונתיים" הפתוחים בתקופות קצרות בלבד במהלך השנה; העיקרית שבהן היא עונת מסיק הזיתים.¹³

ככלל, החיילים פותחים את השערים היומיים והשבועיים פעמיים או שלוש פעמים במהלך היום לפרקי זמן של 10-45 דקות בכל פעם: בשעות הבוקר (בין 6:00 ל-7:00) ובשעות אחר הצהריים המאוחרות (בין 16:00 ל-17:00), ובחלק מהשערים גם בשעות הצהריים (בין 12:00 ל-13:00). שעות פתיחה אלה מאלצות את החקלאים לעבוד בחלקות בשעות השיא של החום, ולא בשעות הבוקר המוקדמות או בשעות הערב המוקדמות, כפי שהגיורי ונהוג לעבוד באזורים המתאפיינים באקלים חם. יתרה מכך, מאחר שהשערים אינם פתוחים בסופי שבוע, הם מונעים ממי שעוסק בעבודות אחרות בימות השבוע לעבד את אדמתו בזמנו הפנוי.

חקלאים המחמיצים את מועד פתיחת השער המצוין בהיתר שברשותם נאלצים להמתין במשך שעות עד מועד הפתיחה הבא. אם הם מחמיצים את מועד הפתיחה בשעות אחר הצהריים המאוחרות הם נאלצים להישאר בשעות הלילה בשטח הפתוח, עד שהחיילים יפתחו את השער בבוקר למחרת.

החיילים אינם מקפידים על שעות הפתיחה. לעיתים קרובות הם מאחרים או אף מדלגים על הפתיחה שנקבעה לשעות הצהריים.

¹² בג"ץ 639/04, האגודה

לזכויות האזרח בישראל נ'

מפקד כוחות צה"ל ביהודה

ושומרון (2011), תגובת

המדינה מיום 4.2.2004, סעיף

36.

¹³ מידע זה נמסר למוקד

מהמשרד לתיאום עניינים

הומניטאריים של האו"ם,

המתבסס על מיפוי מאוקטובר

2019.

לדוגמא, במהלך ארבע שנים ניהל המוקד מאבק בשמם של חקלאים מהיישובים א־זאווייה ומסחה, שנאלצו באורח קבע להמתין במשך שעות רבות לפתיחת שער מגן דן. בספטמבר 2020, בתגובה לעתירה שהגיש המוקד בנושא, הודיעה המדינה שהאחריות לפתיחת השער הועברה לידי המשטרה הצבאית, מהלך שאמור היה לפתור את בעיית העיכובים. המדינה הודיעה עוד כי השער ייפתח מעתה ואילך שבעה ימים בשבוע ושעות פתיחתו יורחבו.¹⁴ תחילה דיווחו החקלאים כי השינויים אכן יושמו, אך לאחרונה שוב התגלעו בעיות – לעיתים השער נפתח באיחור ולעיתים אינו נפתח כלל. למוקד אף נודע על כוונה להפוך את השער ל"עונתי", כלומר לפתוח אותו רק בעונת המסיק. בעקבות זאת הגיש המוקד עתירה נוספת בנושא פתיחתו של שער מגן דן.

בנוסף על אי־הקפדה על פתיחת השערים, החיילים אוסרים על חקלאים פלסטינים להעביר דרך השערים כלי רכב, טרקטורים, דשנים וציוד חקלאי נחוץ אחר, אלא אם קיבלו היתר מיוחד לכך. המוקד טיפל גם במקרים שבהם חיילים מנעו מחקלאים להעביר חיות משק או אופניים חשמליים, אף על פי שהדבר אינו אסור בנהלים.¹⁵

¹⁴ בג"ץ 8084/19, **רדאד ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית** (2020), [בקשה מוסכמת מיום 10.9.2020](#).

¹⁵ בשנת 2019, בעקבות פניית המוקד, הצבא שב והתיר לחקלאים להגיע לאדמותיהם הלכודות ב"מרחב התפר" עם [סוסים, חמורים ועגלות רתומות](#), או באמצעות [אופניים חשמליים](#).

גישה הולכת ומצטמצמת: נהלים

הגרסה הראשונה של נוהלי הכניסה ל"מרחב התפר", שפורסמה בשנת 2009, התנתה קבלת היתר בהוכחת זיקה לקרקע. לחקלאים שהוכיחו זיקה לקרקע חקלאית ב"מרחב התפר" ניתנו, ככלל, היתרים לשנתיים. מתן ההיתרים האלה, המכונים "היתרים חקלאיים", לא הוגבל אך ורק לבעלי קרקעות; בני משפחה ועובדים אחרים היו זכאים אף הם לקבל היתרים, בהתאם לדפוסי העבודה החקלאית הנהוגים באזור זה.

מאז עדכן הצבא את הנהלים כמה פעמים. כל עדכון הגביל עוד יותר את גישתם של פלסטינים לאזורים אלה.

נוסח הנהלים משנת 2014: מניעת היתרים מבני משפחה

"קובץ פקודות הקבע (קפ"ק)" – כך כונו אז הנהלים – משנת 2014 הגביל את מתן ההיתרים החקלאיים רק לבעלי קרקעות.¹⁶ כעת, בעלות ולא זיקה היתה התנאי לקבלת היתרים חקלאיים. בני זוג וילדים, גם אם הם עתידים לרשת את האדמות, לא היו זכאים עוד לקבל היתר חקלאי. לכל היותר, בעל הקרקע היה רשאי לבקש עבורם היתר המכונה "היתר תעסוקה חקלאית", בהתאם למכסת עובדים שנקבעה מראש. כתוצאה מכך, במקרים רבים נפל נטל עבודת האדמה בעיקר על בעלי הקרקעות הרשומים – בדרך כלל קשישים שאינם מסוגלים לעסוק בעבודה הפיזית הקשה הנדרשת בחקלאות, ללא סיוע.

נוסח הנהלים משנת 2017: מניעת היתרים בשל גודל החלקה

עם פרסום "קובץ פקודות הקבע (קפ"ק)" משנת 2017 חלה הידרדרות נוספת במתן ההיתרים החקלאיים; כעת, המבקשים נדרשו להוכיח גם "צורך חקלאי", הנתון להגדרת הצבא, כתנאי לקבלת היתר: "ככלל, לא

¹⁶ קפ"ק 2014, עמ' 18-20.

יתקיים צורך חקלאי בר-קיימא, כאשר גודל החלקה עבורה מתבקש ההיתר הינו בגודל מזערי, שאינו עולה על 330 מ"ר".¹⁷ בתשובה לעתירה משנת 2018 אישרה פרקליטות המדינה כי בעבר "[ה]היתר החקלאי היה ניתן לכל מבקש, בהיעדר מניעה ביטחונית, אשר הציג למנהל האזרחי ראיות בדבר זיקה קניינית לחלקה ותו לא וללא קשר לגודל החלקה".¹⁸

לכלל החדש העוסק בגודל החלקה יש השלכות מרחיקות לכת, והוא משמש בסיס לדחיית בקשות רבות. כיצד קבע הצבא שחלקה בגודל 330 מ"ר לפחות היא תנאי לקבלת היתר? בחוות דעת מינואר 2019 כתב סמיר מועדי, קמ"ט חקלאות בגדה המערבית, כי קביעת התנאי נסמכת על חישוב לפיו כדי לייצר פח שמן זית שמשקלו 16 ק"ג דרושים לפחות 64 ק"ג זיתים. מאחר שעץ זית ממוצע ב"מרחב התפר" מניב 16 ק"ג זיתים, כדי לקבל 64 ק"ג זיתים דרושים ארבעה עצים. לאור דפוסי החקלאות באזור זה, ארבעה עצים יתפרשו על שטח של 400 מ"ר, בממוצע. מכאן ש"בשטח הקטן מ-330 מ"ר במרחב התפר, לא ניתן לקיים חקלאות בת-קיימא".¹⁹

חישוב זה מתבסס על הנחות מתמיהות. כך, למשל, בשטח של 400 מ"ר נהוג לשתול הרבה יותר מארבעה עצים, וכיצד נקבע כי ייצור של 16 ק"ג שמן זית הוא תקן לחקלאות בת-קיימא? מדוע אי אפשר לראות בייצור של 15 ק"ג שמן זית חקלאות בת-קיימא? לשאלות אלה לא ניתן כל הסבר.

יתרה מכך, האם אין לערער על עצם הרעיון של "חקלאות בת-קיימא"? את ערכה של החקלאות עבור משפחות וקהילות פלסטיניות לא ניתן לצמצם לכדי כמותה של התוצרת או שווי השוק שלה. מעבר לערכה הכלכלי, יש לה גם משמעות חברתית ותרבותית. אפילו את הערך הכלכלי של החקלאות לא ניתן לצמצם לכדי שווי השוק, שהרי חקלאים פלסטינים רבים מגדלים מזון לצריכה ביתית, ולא דווקא לשיווק מסחרי. ייתכן שהתגובה הטובה ביותר לחישוב מופרך זה מגיעה מלא אחר מאשר אותו סמיר מועדי, קמ"ט חקלאות, שכשנתיים קודם לכן, בספטמבר 2016, כתב חוות דעת שונה בתשובה לשאלה מהו "גודל החלקה המינימלי עבורה מתקיים צורך חקלאי בר-קיימא", העומד בקריטריונים למתן היתר חקלאי לכניסה ל"מרחב התפר". הקמ"ט מודה שלא הצליח למצוא חומר רקע מקצועי כדי לענות על שאלה זו וכי לשאלה יש היבטים לא רק חקלאיים אלא גם "ביטחוניים, פוליטיים, משפטיים ואחרים", ומיד אחר כך הוא אף קובע מפורשות ש"החקלאות במרחב התפר נחשבת לחקלאות מסורתית ומשפחתית ורוב התפוקות החקלאיות הן לצריכה עצמית". בסעיפי הסיום הוא מציין כי "ענף החקלאות מהווה היום נדבך חשוב בכלכלה הפלסטינית ומקור פרנסה

¹⁷ קפ"ק 2017, עמ' 22.

¹⁸ בג"ץ 6896/18, טעמה ואח' נ' המפקד הצבאי בגדה המערבית ואח', תגובת המדינה מיום 9.6.2020, סעיף 28.

¹⁹ חוו"ד בדבר צרכים חקלאיים במרחב התפר, קמ"ט חקלאות, המנהל האזרחי, 24.1.2019.

להרבה מאוד משפחות, בהעדר מקורות פרנסה אחרים. לכן יש צורך חיוני לאפשר פעילות חקלאית תקינה במרחב התפר".²⁰

אם כן, הגורם המקצועי בנושא חקלאות מטעם הצבא עצמו מכיר בשלושה מאפיינים של החקלאות ב"מרחב התפר":

- הגדרת "חקלאות בת־קיימא" היא גם שאלה פוליטית, לא רק חקלאית;

- אדמות חקלאיות דורשות עיבוד לכל אורך השנה;

- עבור רוב החקלאים הפלסטינים, הערך המסחרי של היבול אינו מעלה ואינו מוריד מאחר שהיבול נועד בעיקרו לצריכה עצמית.

חוות דעת זו לא מנעה מהצבא כשנתיים לאחר מכן לקבוע תקן שרירותי המגדיר חקלאות בת־קיימא ככזו הדורשת 330 מ"ר לפחות, על פי חישוב המסתמך על ענף אחד בלבד – ייצור שמן זית – ולהשתמש בו כבסיס לשלילת היתרים ממאות חקלאים.

מעט מאוד חלקות, אם בכלל, משתרעות רק על 330 מ"ר באזור "מרחב התפר". מרבית החלקות המוגדרות כ"חלקות מזעריות" הן גדולות בהרבה, אבל הצבא מתייחס אל חלקות גדולות כאל מספר רב של חלקות "בגודל מזערי" בשל סעיף אחר בקפ"ק משנת 2017, לפיו גודל החלקה מחושב כ"מכפלת שטח החלקה כולה בשיעור בעלות היחסי של המבקש בחלקה".²¹

על פי המסורת, הפלסטינים אינם מפצלים שטחי אדמה חקלאית שהם יורשים מהוריהם ואינם מחלקים את הבעלות עליהם אלא ממשיכים לעבד את האדמה במשותף. אמנם לעיתים כמה מהיורשים אינם מתגוררים בקרבת מקום, ולעיתים הם מועסקים במשרה מלאה המונעת מהם לעבד את האדמה בפועל במשך השנה, ועם זאת, כולם מחזיקים בבעלות משותפת בחלקה ורובם אף מגיעים לעבוד, בעיקר בתקופת המסיק. הנהלים החדשים מתעלמים מנוהג זה. כך, למשל, אם חלקת אדמה בת שלושה דונם מוחזקת בבעלות משותפת של עשרה בני דודים, הצבא יראה כל בן דוד כבעל 300 מ"ר – ואיש מהם לא יהיה זכאי להיתר לעיבוד החלקה. מדיניות זו גם אינה מביאה בחשבון את מספר ההיתרים שניתנו לעיבוד החלקה, אם בכלל. אין מדובר בתרחיש היפותטי. רסמיה טעמה מהכפר קפין, למשל, מחזיקה בחלקה בת 17.5 דונם של אדמות חקלאיות ב"מרחב התפר", בבעלות משותפת עם יורשים אחרים. אף על פי כן, בקשתו של בנה לקבלת היתר נדחתה משום שהצבא חישב את גודל השטח שלה בחלקה כ־212 מ"ר – וזאת, אף על פי שאיש מהבעלים המשותפים

²⁰ הגדרות לצרכים חקלאיים

במרחב התפר, קמ"ט חקלאות, המנהל האזרחי, 28.9.2016.

²¹ קפ"ק 2017, עמ' 21.

האחרים לא קיבל היתר.

על פי הקפ"ק משנת 2017, בעלי קרקעות שאינם זכאים להיתר לצרכים חקלאיים יכולים להגיש בקשה ל"היתר לצרכים אישיים", הניתן אם יש טעם מיוחד או סיבה הומניטארית המחייבים את כניסתו ל"מרחב התפר", כגון אירוע משפחתי או חברתי, מחלה או כנס מקצועי, או זיקה קניינית לחלקה שעבורה לא ניתן לקבל היתר לצרכים חקלאיים או מסחריים.²² לעומת היתרים חקלאיים, שניתנו אז לתקופה של שנתיים, היתרים לצרכים אישיים מוענקים עבור כניסה אחת או לתקופה קצרה, עד חודשים ספורים. כאשר תוקף ההיתר פג, על בעל הקרקע לבקש היתר נוסף ל"צרכים אישיים".

בשנת 2018 עתר המוקד לבג"ץ נגד ההגבלה שהתבססה על חישוב גודל החלקה המאפשר "חקלאות בת-קיימא", על פי הקפ"ק משנת 2017. בדצמבר 2020 הוציא בג"ץ צו על תנאי המורה למדינה להשיב מדוע לא יבוטל הסעיף שעניינו "חלקה מזערית" ו/או יוחלף בהסדר אחר הנותן מענה לבעלי זכויות משותפים בחלקות.²³ בתשובתה, שהוגשה במרץ 2021, הצהירה המדינה כי היא דבקה בעמדתה בנוגע להגבלה זו.²⁴

נוסח הנהלים משנת 2019: מניעת כניסה בלתי מוגבלת

בשנת 2019 פורסמו נהלים חדשים המחמירים מאוד את התנאים לקבלת היתרי גישה ל"מרחב התפר". החמרה זו אינה תוצר לוואי של הנהלים החדשים אלא **מטרתם**, כפי שמצוין במפורש בנהלים עצמם: לעומת הנהלים הקודמים, שקבעו כי מטרתם של ההיתרים החקלאיים היא "שימור הזיקה לאדמה", הנהלים משנת 2019 קובעים כי תכליתו של ההיתר היא "לאפשר עיבוד האדמה החקלאית, על פי הצורך החקלאי הנגזר מגודל הקרקע ומסוג הגידול, תוך שימור הזיקה לאדמות אלה".²⁵ הנהלים החדשים מבטאים אפוא תפיסה לפיה ההיתרים אינם נגזרים מזכות הקניין – שהרי אם כך היה הדבר, הבעלים היה רשאי להימצא על אדמתו או להשתמש בה לכל מטרה שיחפוץ – אלא משיקול תועלתני התלוי ב"צורך חקלאי", כפי שהוא מוגדר על ידי הצבא.

תפיסה זו באה לידי ביטוי בשינוי חד במדיניות ההיתרים: כעת, גם מי שמקבל היתר אינו נהנה מגישה בלתי מוגבלת לאדמתו. לראשונה, הנהלים קובעים "מספר כניסות שנתי" על פי "הצורך החקלאי". חקלאי שבבעלותו מטעי זיתים, למשל, מורשה להיכנס 40 יום בשנה לכל היותר. ומאחר שלמעלה מ-95% מהשטחים החקלאיים ב"מרחב התפר" הם היום מטעי זיתים, השטח ריק מפלסטינים במשך רוב השנה.

²² שם, עמ' 28.

²³ בג"ץ 6896/18, **טעמה ואח'נ'** **המפקד הצבאי בגדה המערבית ואח', עתירה מתוקנת למתן צו על תנאי מיום 27.2.2020.**

²⁴ שם, **תצהיר תשובה מטעם המדינה מיום 25.3.2021.**

²⁵ **קפ"ק 2019**, עמ' 21.

"לא בטוח שנוכל להגיע לאדמה שלנו"

היאם גנמה מהכפר אל-ערקה הסמוך לג'נין ירשה שטח של 25 דונם מסבה, בבעלות משותפת עם אחיה ובני דודיהם. בשנת 2016 ניתן לה היתר כניסה לחלקה למשך שנתיים, אולם בשנת 2018, כאשר תוקפו של ההיתר פג, היא קיבלה היתר לחודשיים בלבד, לתקופת מסיק הזיתים. בקשתה לקבלת היתר חדש נדחתה בדצמבר 2018 בנימוק שמדובר ב"חלקה מזערית", ששטחה, על פי חישובי הצבא, הוא כ-137 מ"ר. במהלך השנה שלאחר מכן ערער המוקד על דחייה זו: תחילה הוגשה בקשה לבריור רמת"ק, ולאחר שזו נדחתה, הוגשו בקשות חוזרות ונשנות לקיום דיון בעניינה בוועדת הערר. משלא התקבלה תגובה לבקשות אלה עתר המוקד בספטמבר 2019 לבית המשפט המחוזי. בעקבות העתירה קיבלה הגב' גנמה היתר שהוגבל גם הפעם לתקופת מסיק הזיתים.²⁶

מהצבא נמסר כי על גב' גנמה להגיש למת"ק הפלסטיני בקשה חדשה להיתר לפי הנהלים החדשים, שנכנסו לתוקף באותו יום עצמו שבו הוגשה העתירה. גב' גנמה סירבה להתחיל את התהליך כולו מחדש. השופט משה סובל העיר כי "בשים לב ללוח הזמנים בתיק זה – ערר שהוגש ביום 31.3.19 מבלי שהתקבלה בו החלטה עד ליום 9.9.19 בו הוגשה העתירה; וזימון העותרת 1 לוועדת הערר רק ביום 18.9.19, לאחר הגשת העתירה ולאחר כניסת הנהלים החדשים לתוקף [...] – על הצבא לקבל את הבקשה החדשה שהוגשה באמצעות בית המשפט.²⁷ אולם גם בהליך מקוצר זה, רק במרץ 2020 החליט הצבא לאשר לגב' גנמה היתר חדש התקף לשלוש שנים, על פי התנאים שנקבעו בנהלים החדשים, המגבילים את ההיתר ל-40 כניסות בלבד בשנה.

לא קל לקבל היתר לאדמות שלנו. זה תהליך ארוך ומתיש. כמעט התייאשתי, ויש כל כך הרבה חקלאים כמוני. בזכות המוקד קיבלתי את האישור לשלוש שנים – אבל הוא מוגבל ל-120 כניסות. זה נשמע הרבה, אבל בעצם מדובר רק בארבעה חודשים של כניסות. זה כלום. זה לא מספיק וזה לא מקובל עליי. עם 120 כניסות לשלוש השנים הבאות, אני צריכה לחשב בזהירות את הכניסה לאדמות שלי, כי בכל פעם שאני נכנסת זו כניסה אחת פחות מהסך הכול. פעם היינו הולכים לאדמתנו בכל פעם שרצינו, ועכשיו זה בלתי אפשרי.

סבי, עליו השלום, גידל גידולי חורף באדמות שלנו – חיטה, אספסת ושעורה, בנוסף למטעי הזיתים. אבל אנחנו כבר לא מגדלים ירקות, בגלל הגדר וכל הכללים והנהלים של הצבא. לא בטוח שנוכל להגיע לאדמה שלנו. אם אין לנו אפשרות לקבל היתרים בלתי מוגבלים, אנחנו לא יכולים לקחת את הסיכון שבגידול ירקות.

²⁶ עת"ם 18868-09-19, גנמה ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית (2020).

²⁷ שם, החלטה מיום 10.2.2020.

אני אמא לתינוק בן ארבעה חודשים. הייתי רוצה שבעלי יעזור לי בעבודת האדמה, שישקם אותה וישתול בה גידולים שיביאו לנו מעט הכנסה. אבל בעלי לא מקבל היתר לחלקה שלי. אנחנו משפחה, אבל בעיני הצבא אנחנו לא. זו גזרה קשה.

בפברואר 2020 תיקן המוקד את העתירה שהגיש נגד מדיניות "החלקות המזעריות" והוסיף דרישה לביטול המכסה השנתית לכניסות ל"מרחב התפר". באוקטובר 2020 הודיעה המדינה לבית המשפט כי יבוטל ההיתר שאינו מקנה אלא מספר מוגבל של כניסות. בפברואר 2021 פרסם הצבא גרסה נוספת של הנהלים שממנה הושמט הסעיף שעניינו מכסת כניסות שנתית ל"מרחב התפר".²⁸

מניעת היתר מטעמי ביטחון

הנהלים משנת 2019 אף מצמצמים את זכותם של פלסטינים להליך הוגן במקרה שבקשתם להיתר נדחית מסיבות ביטחוניות. על פי הנהלים הקודמים היה על הצבא לספק הסבר קצר (המכונה בלשון הצבא "פרפראזה גלויה") באשר לנימוקים ה"ביטחוניים" לסירוב, ואם הוגש ערר על החלטה זו, ועדת ערר נדרשה להתכנס לדיון ולהכריע בתיק בתוך שישה שבועות מיום הגשת הערעור. הנהלים החדשים הופכים את הנהלים הקודמים על פיהם: "ככלל, במקרה של סירוב ביטחוני [...] לא תתכנס הוועדה ולא יזומן דיון". אם יוגש ערר, הנימוק יימסר למבקש, והלה יהיה רשאי להגיש תגובה. במקרה זה הוועדה עשויה לקיים דיון, אולם, בניגוד לנהלים הקודמים, המבקש לא יהיה נוכח בדיון והוועדה אינה מחויבת למסור את החלטתה הסופית במסגרת זמן מוגדרת; בפועל, היא יכולה לדחות את ההכרעה לנצח. בהקשר זה יש לציין שלעיתים הוועדה אינה כוללת אלא אדם אחד בלבד, שכן, על פי הנהלים החדשים, "במקרים בהם הוגש ערר בשל סירוב ביטחוני למתן היתר, או שאושר ההיתר למשך זמן קצר מהקבוע בקובץ נהלים זה, בשל טעם ביטחוני, ניתן להרכיב ועדה הכוללת יו"ר בלבד".

"אתה מתבטא באופן קיצוני"

מר ע' הוא הבעלים של ארבע חלקות חקלאיות ב"מרחב התפר". עד דצמבר 2017 הוא החזיק בהיתר שאיפשר לו להגיע לאדמותיו. מאז, כל בקשותיו לחידוש ההיתר נדחו על ידי הצבא, בתואנות שונות. ביוני 2019 נמסר למר ע' כי בקשתו נדחתה שוב, הפעם בנימוק שחלקתו "מזערית" ולכן אינה מצדיקה היתר חקלאי. בנובמבר 2019, בעקבות מאמצי המוקד להביא לביטול דחייה זו, הודיע הצבא לפתע כי על מר

²⁸ קפ"ק 2021.

ע' הוטל איסור כניסה "ביטחוני". לאחר שהמוקד הגיש ערר נוסף השיב הצבא כי בקשת ההיתר של מר ע' נדחתה משום שהוא "מתבטא באופן קיצוני". עוד באותו חודש, נובמבר, הגיש המוקד טענות בכתב נגד הנמקה אבסורדית זו. בינואר, בחלוף חודשיים ללא תגובה, עתר המוקד לבית המשפט המחוזי בירושלים.

בעתירה טען המוקד כי סירובו של הצבא לאפשר לעותר גישה סדירה לאדמותיו פוגע באופן בלתי מידתי בזכויותיו הבסיסיות לקניין, לחופש העיסוק ולחופש התנועה, וכי על פי הטעמים לסירוב – התבטאויות קיצוניות – ברור שבכניסתו ל"מרחב התפר" אין משום סכנה ביטחונית ממשית. המוקד דרש כי יינתן למר ע' היתר כניסה ל"מרחב התפר" לשנתיים וכי יבוטלו הנהלים החדשים הקובעים הליך רב-שלבי ללא תאריך יעד מחייב למתן החלטה סופית בעררים על מניעות מסיבות הקשורות בביטחון. המוקד הבהיר כי ההליך המחייב מתן הסבר לסירוב רק לאחר הגשת ערר מפר את חובת ההנמקה בהחלטות מנהליות ומאריך ללא צורך את הליך הערעור בחודשים ארוכים.

ב־19 בפברואר 2020 אישרה ועדת הערר הצבאית להשיב למר ע' את "היתר הכניסה החקלאי" ל"מרחב התפר". בהחלטה צוין כי בעקבות עתירת המוקד בחנו גורמי הביטחון את עניינו מחדש והסירו את התנגדותם לבקשתו. עם זאת, ההחלטה קבעה כי ההיתר יינתן על פי הנהלים שהיו אז בתוקף והגבילו את מספר הכניסות.

הגבלה חדשה: התניית היתר ברישום בעלות במרשם הקרקעות של הצבא

בשנת 2017 הציב הצבא מכשול נוסף בדרכם של חקלאים פלסטינים המבקשים לקבל היתר כניסה ל"מרחב התפר". בעבר, יורשים הוכיחו את בעלותם על הקרקע באמצעות הצגת מסמכי טאבו (שטר הבעלות מטעם רשם הקרקעות של הרשות הפלסטינית) בצירוף צו ירושה,²⁹ אולם בשלוש השנים האחרונות דחה הצבא מספר הולך וגדל של בקשות בתואנה שעל המבקשים לרשום את הקרקע על שםם כתנאי לקבלת היתר חקלאי. הצבא אף דורש שהרישום מחדש יתבצע בידי המנהל האזרחי (שהוא, ולא הרשות הפלסטינית, מנהל את רישום הקרקעות בשטח C). במקרים מסוימים הצבא מנפיק היתרים לצרכים אישיים לתקופה של שלושה חודשים, עד שהיורשים ירשמו את הקרקע על שםם.

בעלות משותפת על אדמות נפוצה ומקובלת בחברה הפלסטינית, ורוב בעלי הקרקעות הפלסטינים נמנעים מרישום יורשים כבעלי הקרקעות במאגר של המנהל האזרחי. בשנת 2020 עתר המוקד לבג"ץ בנוגע

29 נוהל זה היה תקף לבקשת היתר כניסה לחלקות רשומות בלבד – חלקות המצויות באזורי הגדה המערבית שבהם קיים מרשם קרקעות. באזורים שבהם אין מרשם קרקעות, הוכחת הבעלות מבוצעת באמצעות הצגת אישור על תשלום מס רכוש.

לעשרה מקרים שבהם הצבא דרש רישום מחדש של הקרקע כתנאי להנפקת היתרי כניסה ל"מרחב התפר". כל העותרים במקרים הללו קיבלו היתרים במשך שנים על סמך שטר הבעלות המקורי ומסמכי ירושה, עד שהצבא העלה את הדרישה לרישום הקרקע על שם היורשים. בעתירות נטען כי דרישה זו פסולה מעיקרה. כל אדם בעל "זיקה קניינית" לקרקע ב"מרחב התפר" זכאי להיתר, וברור כי יורשי הקרקעות במרחב זה זכאים להיתר על פי המסמכים שברשותם. בעתירה הוזכר כי ההצדקה היחידה למשטר ההיתרים היא ביטחונות, ולפיכך, היתרים אמורים להישלל מסיבות ביטחוניות בלבד; אין להשתמש במשטר ההיתרים כדי לכפות על חקלאים לרשום את חלקותיהם במנהל האזרחי.

הדרישה לרישום מחדש של הקרקעות משתלבת במדיניות שלילת ההיתרים מתושבי הגדה המערבית הנחשבים לבעלי "חלקות מזעריות" ב"מרחב התפר". המדינה הודתה בכך בפה מלא בתגובתה לעתירות מנהליות שהגיש המוקד שנה קודם לכן:

הדרישה [לרישום מחדש של אדמות על ידי יורשיהן] נדרשת אף בעניינו של כל אחד מהעותרים הטוענים לזכות בחלקה בשטח של דונמים רבים בשעה שזכויותיהם היחסיות בחלקה הן של עשרות מטרים רבועים, ובמקרה אחד כ-260 מ"ר בלבד. המדובר בחלקות מזעריות, אשר על פי חוות דעת גורמי המקצוע במינהל האזרחי, אינן מאפשרות קיומה של חקלאות בת-קיימא. רק רישום מסודר בלשכת רישום המקרקעין יאפשר תמונה ברורה וודאית הן לעותרים והן למשיב בדבר מצב והיקף הזכויות של כל אחד מהפונים.³⁰

אולם למעשה, בניגוד לתשובת המדינה לעתירה, הצבא אינו נזקק כלל לרישום מחדש כדי לחשב את חלקם היחסי של יורשים בחלקה משותפת, שהרי, כאמור, עשרות בקשות להיתרים סורבו לאחר שהצבא קבע שהמבקשים הם בעלי "חלקה מזערית", בהסתמך על שטר הבעלות המקורי ומסמכי הירושה. ברור אפוא כי הדרישה לרישום מחדש נועדה לצורך חלוקה משנית של האדמות בין היורשים, ולא לצורך שימור המסורת הפלסטינית של בעלות משותפת על הקרקע.

בפסק הדין שניתן בעתירה הראשונה של המוקד נגד משטר ההיתרים, שהוגשה בשנת 2003, בג"ץ אמנם קיבל את סגירת "מרחב התפר" ואת משטר ההיתרים בו, אך הצהיר כי פגיעתו של משטר זה מחייבת "הסדרים המשמרים ככל הניתן את מרקם החיים שקדם להכרזה [על 'מרחב התפר']", בכפוף לצרכים הביטחוניים המחייבים זאת.³¹ בית

30 עת"ם 62855-07-19, ז"ד ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית (2020), [תגובה מקדמית מיום 7.10.2019](#).

המשפט גם ציין כי הקביעה בדבר חוקיותו של משטר ההיתרים נשענת על ההנחה שהמדינה גיבשה "אמצעים שונים שנועדו להביא לצמצום הפגיעה הנגרמת מסגירת השטח [...] על-מנת שלא להכביד על חיי התושבים מעבר למתחייב מהצורך הביטחוני".³¹

בעתירות שהגיש המוקד נגד הדרישה לרישום-מחדש של הקרקע נטען כי רישום זה אינו תורם לשימור מרקם החיים ולמעשה יש בו אף משום הכבדה מעבר למתחייב: "מטבע הדברים, עד לסגירתו של מרחב התפר, איש לא מנע מאדם שירש אדמות במקום להגיע לאדמותיו [...] בשל העובדה שהוא לא רשם את זכויותיו בטאבו, כך שהמדיניות החדשה פוגעת בצורה קשה ביותר במרקם החיים שקדם להכרזה".³² המוקד אף עמד על השינוי החד בדרך שבה רואה הצבא את תפקידו:

מדיניותו החדשה של המשיב [המפקד הצבאי] מעידה על שינוי דראסטי ומצער בתפיסה של המשיב לגבי התפקיד שלו בשימור האפשרות של בעלי האדמות ובני משפחותיהם להמשיך להגיע לאדמותיהם ולעבד אותן. לפי הפסיקה, בעבר, המשיב ראה את עצמו כמוסמך לקבוע אך את הסדרי המעבר של בעלי האדמות דרך גדר ההפרדה. לעומת זאת, כיום המשיב נדרש, במסגרת מתן ההיתרים, גם לעצם הבעלות על האדמה, והוא אף דורש שינויים ברישום הבעלות כדי שהיא תוכר, גם כאשר הבעלות לא השתנתה מאז הקמת גדר ההפרדה. מדובר, למעשה, בהתדרדרות חמורה בהכרה בזכותם של תושבי המקום להמשיך, במידת האפשר, לנהל את אותה שגרת חיים שהם ניהלו לפני הקמת גדר ההפרדה ולא לזנוח את אדמותיהם.³³

ביולי 2021 דחה בג"ץ את העתירות בקובעו כי הדרישה לרישום-מחדש של קרקעות אינה גורמת לפגיעה בלתי מידתית בחקלאים, וזאת לאחר שהצבא הבהיר כי חקלאי אשר פתח בהליך לעדכון הרישום בטאבו יהיה זכאי להיתר עד להכרעה בהליך.

³¹ בג"ץ 9961/30, 639/04, המוקד להגנת הפרט נ' ממשלת ישראל ואח' (2011), פסק דין מיום 5.4.2011, סעיפים 33, 29, בהתאמה.

³² בג"ץ 5131/20, זיד ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית, עתירה למתן צו על תנאי, סעיף 151.

³³ שם, סעיף 146.

גישה הולכת ומצטמצמת: נתונים

לאור החמרת הנהלים, אין זה מפתיע שפחות ופחות פלסטינים מקבלים בשנים האחרונות היתרים להיכנס ל"מרחב התפר", בייחוד בעלי אדמות. הדבר בא לידי ביטוי בנתונים שנמסרו למוקד במענה לבקשות על פי חוק חופש המידע ובמסגרת עתירות לבג"ץ:³⁴

שנה	"היתרי חקלאי"	סך כל הבקשות	מספר הבקשות שאושרו	מספר הבקשות שסורבו	שיעור הסירובים
2014		4,504	3,180	1,324	29%
2015		4,476	2,694	1,782	40%
2016		9,501	4,286	5,215	55%
2017		5,363	2,409	2,954	55%
2018		7,954	2,161	5,793	73%
2019		7,400	2,741	4,659	63%
2020		8,015	2,184	5,831	73%

34 נתונים על אודות היתרים חקלאיים אחרים המאפשרים כניסה ל"מרחב התפר", כגון "היתרי תעסוקה חקלאית" ו"היתרי בן משפחת חקלאי", אינם עקביים ועל כן לא ניתן להשוות ביניהם.

מניעת גישה והגבלתה משיקולים שאינם קשורים בביטחון

מאז 2003 חוזרים נציגי הצבא והממשל הישראלי ומצהירים כי שיקולי ביטחון הם שעומדים מאחורי הקמת גדר הפרדה, הנהגת משטר ההיתרים ב"מרחב התפר" וקביעת הקריטריונים למתן היתרים:

ההנחה בבסיס ההכרזה על מרחב התפר כשטח צבאי סגור היא, כי במתן אפשרות כניסה ויציאה חופשית מאיו"ש למרחב התפר וממנו לישראל, ללא בידוק נוסף, טמון סיכון ביטחוני. מעבר ללא היתר עלול להיות מנוצל לפעילות נגד ביטחון מדינת ישראל ואזרחיה.

התנאים שנקבעו למתן ההיתרים הנוספים השונים מאזנים בין השיקולים הביטחוניים שהובילו לסגירת השטח, לבין חובתו של המפקד הצבאי לשמור על גישה סבירה לשטחי איו"ש המצויים בצידה המערבי של גדר הביטחון ולשמור ככל הניתן על מרקם החיים התקין של המתגוררים במרחב התפר ובאזור הסמוך לו.³⁵

אף על פי ששיקולי ביטחון אמורים להיות הסיבה היחידה לדחיית בקשה למתן היתר, בפועל, רק חלק מזערי מהבקשות נדחה בשל עילות הקשורות בביטחון. על פי נתוני המנהל האזרחי, שיעור הבקשות הנדחות בשל "מניעת שב"כ" נע בין 0% ל-3% מכלל הבקשות המסורבות של בעלי אדמות, ושיעור הבקשות של עובדי חקלאות הנדחות מסיבה זו נע בין 1% ל-6% מכלל הבקשות המסורבות. על פי נתונים אלה, הסיבה העיקרית לדחיית בקשות היא "אי-עמידה בקריטריונים שבמדיניות". בשנת 2018, למשל, נדחו 4,304 בקשות להיתר חקלאי מסיבה זו. סיבות נוספות לדחיית בקשה להיתר חקלאי הן:

- הבקשה הוגשה בלא מסמכים (378 בקשות)

35 בג"ץ 6896/18, טעמה ואח' נ' המפקד הצבאי בגדה המערבית ואח', תגובה מקדמית מיום 1.5.2019, סעיפים 12, 14.

• היעדר זיקה בין המבקש לבין הקרקע (149 בקשות)

• "הקרקע נמצאת בשטחי איו"ש" (139 בקשות). אמנם "מרחב התפר" כולו נמצא בתוך הגדה המערבית ("שטחי איו"ש", במונחי הצבא), אך כאן הכוונה לכך שהקרקע אינה נמצאת בתוך "מרחב התפר" אלא מצידה האחר של גדר ההפרדה. כך, חקלאים שהחזיקו במשך שנים בהיתרי גישה ל"מרחב התפר" עשויים לפתע לגלות שההיתר שלהם נשלל בטענה הלא-מוסברת שאדמתם כבר אינה נמצאת במרחב זה.

• המסמך אינו תקין (92 היתרים)

• חסרים פרטים (75 בקשות)

• חסרים מסמכים רלוונטיים (31 בקשות)

• הבעלות על המקרקעין לא הוכחה (25 בקשות)

• ניתנו מספיק היתרים לקרקע (7 בקשות)

• הקרקע לא מעובדת (3 בקשות)

קשיים בהתמצאות בנבכי הביורוקרטיה הצבאית הם אפוא הסיבה לרוב הדחיות לבקשות להיתרים.

הצבא מסביר את השיעור הגבוה של הסירובים בכך שפלסטינים רבים מנצלים את היתר הגישה ל"מרחב התפר" כדי להיכנס לישראל לצורכי עבודה, ללא האישור הדרוש. ואולם, גם אם קיימים מקרים כאלה, אין בהם כדי להצדיק את הסירוב לבקשות. בטענה שישראל אינה מאשרת היתרים לכל המבקשים מפני ש"אין שום חיץ בין מרחב התפר לישראל" יש משום אירוניה, שהרי ישראל עצמה היא שקבעה את תוואי הגדר בתוככי הגדה המערבית והיא שיצרה את "מרחב התפר". כפי שהקימה את הגדר, כך היא יכולה ליצור חיץ בין "מרחב התפר" לישראל. הימנעותה מלעשות כן אינה יכולה להצדיק סירוב לבקשות של פלסטינים שזכותם להגיע לאדמותיהם ב"מרחב התפר".

"הזכות להכין קפה על אדמתי"

אחמד עבאדי וששת אחיו הם בעליה של חלקת אדמה בגודל 42 דונם ב"מרחב התפר" באזור ברטעה, סמוך לג'נין שבצפון הגדה המערבית. האחים מגדלים עצי זית וצמחי טבק. במשך שנים קיבל מר עבאדי היתר לשנתיים, שאיפשר לו לעבד את אדמותיו ב"מרחב התפר". בספטמבר 2019 הוא הגיש בקשה להיתר חדש אך לא קיבל תגובה. באוקטובר הגיש המוקד בקשה לזמן את מר עבאדי לשימוע בפני ועדת הערה. בנובמבר הודיע מת"ק ג'נין למוקד כי הוחלט לאשר למר עבאדי היתר חקלאי בתוקף לשנתיים, אולם מאחר שברשותו "חלקה מזערית", ההיתר יוגבל ל-40 כניסות בשנה. מר עבאדי סירב לקבל היתר זה

והתעקש על זכותו להגיע לאדמותיו בכל עת שיחפוץ בכך, ואת נימוקיו העלה בינואר 2020 בפני ועדת הערר:

היתר כזה שמגביל את מספר הכניסות שלי לאדמתי הוא משפיל ופוגעני. את הקשר שלי לאדמה אי אפשר לכמת במספר מסוים של כניסות. הוא לא נגזר מסוג הגידולים שאני מגדל שם. יש לי קשר רגשי עמוק לאדמה שלי. זיכרונות הילדות שלי קשורים לאדמתי. בכל פעם שאני נכנס לאדמה שלי, אני זוכר את אבי ואת אמי. אני זוכר את האבן שעליה נהג אבי להרתיח קפה ותה. אני ממשיך באותה מסורת – מרתיח קפה ותה על אותה האבן וכך שומר על הקשר שלי לעברי ולמשפחתי. צמצום הקשר שלי לאדמה בהתאם לסוגי הגידולים שיש בה הוא פוגעני. החישוב הזה אינו משקף בשום אופן את הקשר שלי לאדמתי.

הוועדה דחתה את הערעור בטענה כי יש חשד שמר עבאדי השתמש בהיתר קודם שניתן לו ונכנס שלא כדין לעבודה בישראל, שהרי "אין שום מכשול פיזי שמונע כניסה לישראל ממרחב התפר", וכי הוא לא הציג שום ראיה לכך שהוא זקוק ליותר מ־40 יום בשנה כדי לעבד את אדמתו; לדבריה, "הכנת תה וקפה במרחב התפר, בתדירות יומיומית, אינה מהווה 'צורך חקלאי' ממשי".

המוקד צירף את מר עבאדי לעתירתו נגד מדיניות "החלקות המזעריות".³⁶ העתירה עדיין תלויה ועומדת.

דלת מסתובבת של דחיות היתרים

ג'יהאד ופהמייה הרשה מקפין הם בני זוג בשלהי שנות השישים לחייהם. בבעלות המשפחה 22 דונם של אדמות חקלאיות. גדר ההפרדה חילקה את אדמתם לשניים, ו־12.5 דונם כלואים ממערב לגדר. מר הרשה סיפר כך:

ארבעת אחיי ואני ירשנו את האדמה הזאת מאבא שלי, שירש אותה מסבא שלנו. לפני הקמת הגדר התפרנסתי מחקלאות. גידלנו שקדים, אבוקדו, פול, עדשים וחומוס. אנחנו כבר לא יכולים לגדל את הגידולים האלה; הם דורשים טיפול מתמיד, והגדר צמצמה את יכולתנו להגיע לאדמתנו ולטפל ביבולים. הבקשות של ארבעת אחיי להיתר סורבו מסיבות ביטחוניות, ולכן אשתי ואני מעבדים את האדמה לבד. קרובי משפחה אחרים יכולים להצטרף אלינו רק במהלך מסיק הזיתים. עד 2017 תמיד קיבלתי היתר. אבל פתאום בשנת 2017 ההיתר שלי נשלל.

³⁶ שם, [עתירה מתוקנת](#).

ביוני 2017 נדחתה בקשתם של בני הזוג הרשה לחדש את היתריהם בטענה כי אדמתם "אינה במרחב התפר". כל מאמציהם להשיג על הדחייה לא צלחו. ביולי 2018 הגיש המוקד בקשה לבדיקה חוזרת במת"ק. בקשה זו נותרה ללא מענה. באוקטובר הגיש המוקד בקשה לדיון בוועדת ערר. בתגובה בכתב לבקשה זו מסר הצבא סיבה חדשה לדחיית היתר: בני הזוג אינם עומדים בקריטריונים להיתר, שכן שטח חלקתם הוא 157 מ"ר בלבד. המוקד הגיש עתירה לבית המשפט המחוזי בירושלים נגד סירוב זה.

הדיון בעתירה נקבע למרץ 2019. זמן קצר לפני הדיון זימן הצבא את ג'יהאד הרשה לדיון בוועדת הערר והודיע לו שעליו להגיש תצהיר לפיו אחיו מעניקים לו ייפוי כוח לטפל בחלקם שלהם באדמה. לאחר שהתצהיר הוגש קיבלו בני הזוג היתרים התקפים לשנתיים. ההיתרים נמסרו לידיהם באפריל 2019 – שנה וחצי לאחר שפג תוקפו של ההיתר הקודם.

כתוצאה מהיעדר גישה סדירה והזנחת הקרקע במהלך שנה זו, תפוקת הזיתים פחתה מממוצע של 50 מכלי שמן זית בכל עונה לחמישה מכלים, בערך. בהשוואה, התנובה מאדמותיי בצד הפלסטיני של הגדר היא בערך 20 מכלים. חישובתי שכתוצאה מהגדר, אני מפסיד הכנסות של כ־25,000 שקל כל שנה. לפני הגדר עיבדתי את האדמה יחד עם אחייניותיי ואחייניי. קרובי משפחה אחרים היו מגיעים גם הם ועוזרים בקטיף. עכשיו אף אחד לא מקבל היתרים. אני ואשתי חייבים לעשות הכול לבד.

לאחרונה פעל המוקד לביטול הדרישה להיתר כניסה ל"מרחב התפר" לפלסטינים מבוגרים הרשאים מפאת גילם להיכנס לשטחי מדינת ישראל ללא היתרים. זאת, בעקבות תלאותיהם הביורוקרטיות של גברת צבאח, ילידת 1958, ובעלה, יליד 1961, המתגוררים בכפר קפין, אשר ביקשו לעבד את חלקתם שמעבר לגדר ההפרדה.

גברת צבאח ירשה חלקת אדמה ששטחה שלושה דונם באזור הנמצא היום ב"מרחב התפר". בני הזוג מגדלים בחלקה עצי זית, פול ושעורה. במהלך השנים קיבלה גברת צבאח היתרים התקפים לשנתיים, אך בספטמבר 2018, כאשר הגישה בקשה לחידוש ההיתר שבידיה, ניתן לה היתר למסיק הזיתים, התקף רק עד 1.12.2018.

בתגובה לפניית המוקד התעקש קצין פניות הציבור במנהל האזרחי שגברת צבאח ביקשה היתר לתקופת המסיק בלבד, ולא היתר חקלאי כללי. בלית ברירה הגישה גברת צבאח בינואר 2019 בקשה חדשה להיתר חקלאי, ובתוך ימים ספורים הועברה הבקשה מהמת"ק הפלסטיני למת"ק הישראלי.

חלפו שבועות והבקשה לא נענתה. המוקד הגיש ערר בשל היעדר טיפול בבקשה, אך גם הערר לא זכה למענה. בסוף מרץ 2019 דרש המוקד שגברת צבאח תוזמן לוועדת הערר ללא דיחוי, ובמקביל הוגשה בקשה נוספת להיתר. המת"ק הפלסטיני מסר כי הצבא דחה את הבקשה בטענה כי יש לצרף לה צו ירושה, ואילו במשרדי המנהל האזרחי נאמר למוקד שהבקשה לא התקבלה כלל.

המוקד פנה אפוא שוב למנהל האזרחי בשם גברת צבאח. במאי התקבלה תשובה לפיה הבקשה נדחתה "עקב מסמכים בלתי קריאים" וכי על הפונה "לגשת לנציגות בצירוף מסמכים ברורים המעידים על גודל הקרקע" – ורק אז תיבחן בקשתה פעם נוספת. זמן קצר לאחר מכן, ובלי שום הסבר, הנפיק לה הצבא היתר ל"צרכים אישיים במרחב התפר", התקף מיוני עד סוף אוגוסט 2019. בקשת המוקד להאריך את תוקף ההיתר לא נענתה, ובספטמבר הוא עתר לבית המשפט לעניינים מנהליים.³⁷ רק בעקבות התערבות בית המשפט, במרץ 2020, קיבלה גברת צבאח היתר חקלאי לתקופה של שלוש שנים.

העתירה ציינה מצב הגובל באבסורד: כדי להיכנס ל"מרחב התפר" ולעבד את חלקת האדמה שבבעלותה, הנמצאת בתוך הגדה המערבית, נאלצה גברת צבאח להיאבק במשך 18 חודשים בבירוקרטיה המתישה והעוינת של משטר ההיתרים – ואילו למדינת ישראל היא רשאית להיכנס כרצונה, שכן, על פי נוהלי הצבא, גבר פלסטיני מעל גיל 55 ואישה פלסטינית מעל גיל 50 רשאים להיכנס לשטחי מדינת ישראל ללא היתר מיוחד.

בינואר 2021 עתר המוקד לבית המשפט בשמה של גברת צבאח וארבעה מבוגרים נוספים בדרישה שפלסטינים שגילם עולה על זה המצוין בנהלים יורשו להיכנס ל"מרחב התפר" בלי שיידרשו להצטייד בהיתר מיוחד. במאי 2021 הודיעה המדינה כי תוקנו נוהלי הכניסה ל"מרחב התפר" וכעת כל פלסטיני הרשאי להיכנס לישראל רשאי גם להיכנס ל"מרחב התפר" ולשהות בו.³⁸

הדרך ליישום מדיניות מבורכת זו אינה ברורה, והעתירה עדיין תלויה ועומדת.

³⁷ עת"ם 50249-09-19, **צבאח ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית** (2020).

³⁸ בג"ץ 475/21, **קבהא ואח' נ' המפקד הצבאי לאזור הגדה המערבית ואח', תגובה** מקדמית מיום 12.5.2021.

מקרה מבחן: קפין

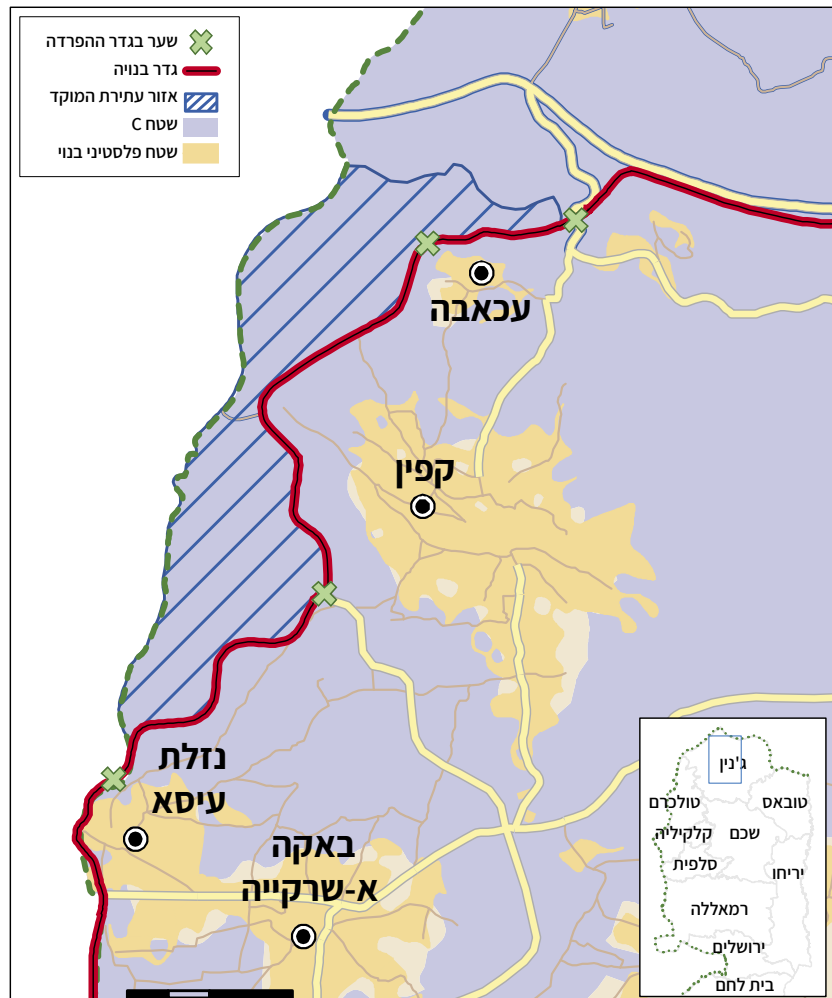
ביוני 2020 עתר המוקד לבג"ץ בבקשה לפרק את מקטע גדר ההפרדה באזור הכפר קפין. העתירה, שהוגשה בידי עורכי הדין מיכאל ספרד והייא אבו ורדה בשמם של שבעה חקלאים מכפרים באזור זה, נפתחת בהצהרה:

עניינה של עתירה זו במקטע של גדר ההפרדה העובר באדמות של שלושה כפרים, קפין, נזלת עיסא ועכאבה, שבצפון מערב הגדה המערבית הכבושה, ואשר לוכד בתוכו אלפי דונמים של אדמות חקלאיות השייכות לתושבי שלושת הכפרים ומנשל אותם הלכה למעשה מקנינם, מפרנסתם ומאורח חייהם. [...] עתירה זו מוגשת כחמש עשרה שנים לאחר שמקטע הגדר האמור הוקם והיא נשענת על הניסיון שהצטבר במהלך תקופה זו בחיים "בצל הגדר" ותחת משטר ההיתרים [...] בשנים מאז הקמת מקטע גדר זה הוכח מעל לכל ספק שקיומה של הגדר מוביל להעלמת כל חיים פלסטינים במרחב התפר שהמקטע יצר ולניתוק הזיקה בין האדמות לבעליהן [...] המשיבים הוכיחו לאורך השנים כי הם אינם יכולים, וככל הנראה גם אינם מעוניינים, לעמוד בהתחייבויות שפיזרו בשנים שבהן חוקיות הקמת גדר ההפרדה בחלקיה השונים נדונה בבית משפט נכבד זה, להגן על היכולת של בעלי האדמות לעשות שימוש בקרקעותיהם שמעבר לגדר ולשמר את זיקת הקהילות הפלסטיניות למרחב.³⁹

תוואי הגדר הסמוך לכפר קפין חודר לעומק של 200–1,600 מטרים בתוך שטחי הגדה המערבית. חלק זה של הגדר מבודד כ-3,200 דונם, כולם אדמות פלסטיניות בבעלות פרטית השייכות בעיקר לתושבים של שלושה יישובים סמוכים: קפין, נזלת עיסא ועכאבה. קפין ועכאבה הם יישובים חקלאיים מובהקים, והגדר מפרידה בינם לבין רוב אדמותיהם החקלאיות: כ-60% מהאדמות החקלאיות של קפין וכ-80%

³⁹ בג"ץ 3571/20, חסיב ואח' נ' ראש ממשלת ישראל ואח', עתירה למתן צו על תנאי, סעיף 2; ההדגשה במקור.

מהאדמות החקלאיות של עכאבה נמצאות בתוך "מרחב התפר". הגישה לאדמות אלה אפשרית רק דרך שני "שערים חקלאיים", הפתוחים שלושה ימים בשבוע - בימים ראשון, שלישי וחמישי - לשלושה פרקי זמן קצרים: 6:30-7:15 בבוקר; 12:00-12:10 בצהריים; 15:45-16:30 אחרי הצהריים.



מקור: UN OCHA

לגדר ההפרדה היו השפעות הרסניות על קהילות אלה, שהסתמכו מאז ומתמיד על חקלאות למחייתן. תייסיר עמארנה, ראש מועצת הכפר עכאבה ואחד העותרים, מסביר:

מאז 2014 יש הידרדרות קשה בחקלאות באזור, בגלל ההגבלות ההולכות ומחריפות על קבלת היתרים. בני זוג וילדים של בעלי קרקעות כבר אינם יכולים לקבל היתרים חקלאיים, כך שברוב המקרים נטל עבודת האדמה נופל כולו על בעל קרקעות אחד, בדרך כלל קשיש. בשנים 2012-2014 הצבא נתן 280 היתרים לתושבי הכפר. כיום אנחנו מקבלים רק כ־80 היתרים.

פוריות האדמה נפגעה גם היא כתוצאה מההזנחה. התנובה של עצי הזית ב"מרחב התפר" ירדה ב-65%.

כיום חקלאים רבים נטשו את אדמותיהם ממערב לגדר. מרבית תושבי עכאבה עובדים כיום בתוך ישראל, או שוכרים אדמות ממזרח לגדר.

אני עצמי ירשתי מאבי 260 דונם אדמה שנמצאים ב"מרחב התפר"; 60 דונם מתוכם נתפסו לצורך בניית הגדר עצמה. יש לי עוד 74 דונם בצד זה של הגדר. כיום אני מגדל בעיקר זיתים על האדמה ב"מרחב התפר". אני כבר לא מגדל ירקות עונתיים.

בין 2008 ל-2014 קיבלתי היתרים ל-12 עובדים שיעזרו לי בעבודתי בשדות, אבל ב-2014 הצבא הפסיק לתת אישורים לעובדים חקלאיים, כך שרק אני יכול לעבד את האדמה. כמובן, יש גבול למה שאני יכול לעשות בעצמי, כך שאיבדתי הרבה מהתנובה מהאדמה בגלל ההזנחה, וההכנסה שלי מהאדמה צנחה בצורה דרמטית.

מצבה הכלכלי של משפחתי הידרדר מאוד מכיוון שאנחנו לא יכולים להגיע לאדמה שלנו. פעם גידלנו את כל הירקות והפירות והדגנים שלנו. היום אנחנו צריכים לקנות הכול. אני הייתי רועה צאן – היו לי 400 ראשי עדר. היום יש לי רק מאה, כי קשה מדי לרעות אותם באזור התפר. אני לא יודע מתי החיילים ייתנו לי לעבור עם העדר ומתי הם לא יאפשרו זאת.

כמו בעכאבה, גם כ-12,300 תושבי קפין נפגעו קשה מהגדר ומההגבלות המוטלות על מתן היתרים חקלאיים באזור. מאז הקמת הגדר נאלצו רבים מהם למצוא מקורות הכנסה חלופיים, אם בעבודות יומיות מזדמנות בתוך ישראל ואם כשכירים של הרשות הפלסטינית.

בעקבות פניית המוקד סיפק הצבא נתונים בנוגע לבקשות להיתרי מעבר בשער קפין. בשנת 2014 הוגשו לצבא 1,778 בקשות להיתרים, מתוכן אושרו 1,256 (71%). מספר זה הלך וירד עם השנים. בשנת 2018 (השנה האחרונה שבנוגע לה נמסרו נתונים) הגישו תושבי קפין 1,182 בקשות להיתרים, מתוכן אושרו 606 (51%). נתונים אלה תומכים בדבריהם של תושבי הכפר: פחות אנשים מבקשים היתרים מלכתחילה, והרבה פחות אישורים מוענקים לאלה המבקשים.

בעתירה שהגיש בשמם של תושבי שלושת הכפרים טען המוקד:

[...] הפגיעה בזכויות היסוד של העותרים ובני קהילותיהם לתנועה, לפרנסה, לתרבות ולכבוד הופכת את הגדר לבלתי מידתית הן במובן שיש אלטרנטיבה פוגענית פחות (המכשול המתבסס על הקו הירוק) והן במבחן המידתיות במובן הצר, קרי שהפגיעה בתושבי האזור המוגנים עולה לאין שיעור על התרומה הביטחונית הנובעת מהתוואי הנוכחי.

לאחר שנים ויותר ממאה עתירות שהגישה העותרת מס' 8 [המוקד] בשם חקלאים שגישתם לאדמותיהם נמנעה בשל יישום הוראות משטר ההיתרים, הגיעו העותרים למסקנה שסעדים פרטניים לא יוכלו לפתור את הבעיה המערכתית המובנית בתוואי הגדר הנוכחי, וכי האפשרות האחרונה שנותרה להם כדי שלא יאבדו את אדמותיהם היא לדרוש את פירוק הגדר הפיזית מהתוואי הנוכחי כך שלא תלכוד בתוכה את אדמות הכפרים עכאבה, קפין ונזלת עיסא.⁴⁰

לעתירה צורפה חוות דעת של אל"מ (מיל') שאול אריאלי, חוקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני ואחד המומחים המובילים בארץ בכל הקשור בתוואי הגבול של ישראל, בירושלים ובגדר הפרדה, לפיה אין כל היגיון ביטחוני בבניית חלק זה של הגדר בתוואי הנוכחי. למעשה, ההפך הוא הנכון; אריאלי השווה את התוואי הנוכחי לתוואי חלופי החופף כולו את הקו הירוק והגיע למסקנה כי תוואי המבוסס על הקו הירוק עדיף על פי כל פרמטר מבצעי שנקבע על ידי הצבא: האפשרות לחצות את הגדר, איתור מוקדם, השטחים השולטים לתצפית ולאש, קרבה לשטח בנוי, ביטחון הכוחות הפועלים לאורך הגדר, קיצור אורך הגדר, צמצום מספר "השערים החקלאיים", הפחתה ניכרת של מספר ההיתרים הנדרשים לתושבי הכפרים והקטנת עלויות האחזקה של הגדר ו"השערים החקלאיים".⁴¹

דיון בעתירה נקבע לאוקטובר 2021.

40 שם, סעיפים 9, 26.

41 שם, נספח 15, חוות דעת ביטחונית לעתירה בעניין תוואי "מכשול הביטחון" במרחב כפין שבאזור יהודה ושומרון, שאול אריאלי, 22.3.2020.

הפרה של זכויות יסוד

המשפט ההומניטארי הבינלאומי חל על כל פעולותיו של הצבא הישראלי בשטח הכבוש ומחייב אותו להגן על האוכלוסייה הפלסטינית המתגוררת בשטח זה ולהבטיח את טובתה. גם על פי משפט זכויות האדם הבינלאומי – ובכלל זה האמנה הבינלאומית לזכויות אזרחיות ופוליטיות, האמנה הבינלאומית לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, והאמנה הבינלאומית לביעור כל צורות האפליה הגזעית, שישראל חתומה על כולן – ישראל מחויבת לכבד ולהגן על זכויותיהם של הפלסטינים, לרבות הזכות לחופש תנועה, הזכות לעבודה ולפרנסה בכבוד, הזכות לחיי משפחה, הזכות לרמת חיים נאותה, הזכות לחיי תרבות, הזכות לקניין והזכות לכבוד אנושי ולאי־אפליה. כל הזכויות הללו נפגעות בשל הקמת גדר ההפרדה בתוך הגדה המערבית והטלת הגבלות על כניסת פלסטינים ל"מרחב התפר". הפגיעה הניכרת ביותר היא בזכותם של הפלסטינים לחופש תנועה, אולם הגבלות התנועה מובילות להפרות של זכויות אדם נוספות. לזכות לקניין, למשל, אין משמעות אם לבעלים אין אפשרות להגיע אל הנכס או להפיק ממנו תועלת.

הקמת הגדר גורמת גם להפרה חמורה של עקרון אי־האפליה, מרכיב יסודי במשפט זכויות האדם הבינלאומי: בעוד ישראלים ותושבי חוץ נהנים מגישה חופשית ל"מרחב התפר", רובם המכריע של הפלסטינים מנועים מלהיכנס אליו. רק מעטים מקרב הפלסטינים זכאים להגיש בקשה להיתר כניסה – ולאחר הגשת הבקשה הם נאלצים להתמודד עם ביורוקרטיית ההיתרים, על נהליה הסבוכים, הגבלותיה הקשות והזמן הרב שהיא גוזלת.

בחוות הדעת המייעצת של בית הדין הבינלאומי לצדק משנת 2004 נקבע כי מקטעים אלה של הגדר, הנמצאים בתוך הגדה המערבית, מפרים את החובות המוטלות על ישראל מתוקף המשפט הבינלאומי. בית הדין קרא לישראל לפרק את המקטעים שכבר הושלמו ו"לבטל לאלתר את כל החקיקה שהתקבלה בנוגע לבניית הגדר והמשטר הנלווה לה".⁴² בית הדין אף קבע כי מצב דברים זה מטיל חובות על מדינות אחרות: על המדינות להימנע מהכרה במצב הבלתי חוקי הנובע

[Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory](#), 9.7.2004, סעיף 163(B), עמ' 53.

מהקמת הגדר ולהבטיח שזכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית לא תיפגע בשל כך. יתר על כן, מדינות שהן צד לאמנת ז'נבה הרביעית מחויבות להבטיח שישראל תמלא אחר הוראות החוק ההומניטארי הבינלאומי המגולם באמנה זו.⁴³

"מסיק הזיתים היה כמו חג גדול"

אמל זיד, בת 36, תושבת הכפר נזלת זיד הסמוך לג'נין, היא הבעלים של חלקת אדמה גדולה המשתרעת על 266 דונם ב"מרחב התפר". בקשתה מיולי 2019 לקבלת היתר כניסה למרחב זה נדחתה בטענה כי עליה להגיש מסמך עדכני מטעם המנהל האזרחי המאשר את בעלותה על הקרקע – אף על פי שהמסמך כבר הוגש כמה חודשים קודם לכן. באוגוסט היא הגישה בקשה נוספת, בצירוף אותם המסמכים. המת"ק הפלסטיני מסר לה כי בקשתה נשלחה למת"ק הישראלי ב-22 בספטמבר, אולם במשך חודשים ארוכים נותרה בקשה זו ללא מענה, גם לאחר שהמוקד שלח בשמה כמה בקשות ותזכורות. בינואר 2020 הגיש המוקד עתירה לבית המשפט המחוזי.⁴⁴ שבוע לאחר מכן השיב הצבא כי בקשתה נדחתה "עקב צירוף צו ירושה לא קריא". המוקד שלח שוב את כל המסמכים, ובפברואר 2020 השיב בא כוח המדינה כי לגב' זיד ניתן היתר לשלוש שנים.

מאז שבנו את הגדר, מאוד קשה להגיע לאדמה שלנו. כל הזמן יש כללים חדשים. אני רוצה להגיע לאדמה שלי בלי הגבלות, בכל פעם שאני חפצה בכך. אני לא מבקשת להיכנס לישראל.

יש לנו מטעי זיתים על חלקת אדמה גדולה ב"מרחב התפר" שירשנו מאביה של אמי. זה מקור הכנסה חשוב עבורנו. בעבר גידלנו גם אספסת, חיטה וירקות עונתיים בין עצי הזית. לתוצרת שאת מגדלת בעצמך יש טעם שונה. אי אפשר לתאר את זה. אבל במשך זמן מה לא היה לי היתר, כך שלא יכולנו להמשיך לגדל ירקות.

בכל פעם שאני רוצה היתר, כמו רוב האנשים שאני מכירה, עליי להיאבק. האחיות שלי לא קיבלו היתר במשך שנים. הן התייאשו. אבל אנחנו חייבים לשמור על הקשר שלנו לקרקע. לפני יומיים לקחתי את שני ילדיי הצעירים, בני שבע ושמונה, לאדמה שלנו שמעבר לגדה. הם כל כך שמחו. אני רוצה להעביר את אהבתי לאדמה לילדים שלי. אני זוכרת את עצמי כילדה. הייתי מבלה המון זמן בחלקה. מסיק הזיתים היה כמו חג גדול. כל בני המשפחה שלנו היו נפגשים ומבלים

⁴³ שם, סעיף 163(3) D, עמ' 53.

⁴⁴ עת"ם 14057-01-20, זיד ואח'
נ' המפקד הצבאי לאזור
הגדה המערבית (2020).

שעות וימים יחד, מבוגרים וילדים כאחד. אני זוכרת שלפעמים היינו ישנים בחוץ, בחלקה. את זה אנחנו כבר לא יכולים לעשות. צריך להגיש מסמכים. צריך היתר. יש מחסום. אם אני חוצה, אני חוששת שאֶתְקַע בפנים. אולי החיילים לא יפתחו את המחסום.

ההשלכות ארוכות הטווח של מניעת גישה מחקלאים

בנוסף לפגיעה בזכויות האדם של הפלסטינים, לגדר ההפרדה ולמשטר "מרחב התפר" יש השלכות כלכליות ופוליטיות על הקהילה הרחבה. כך, למשל, הגבלת הגישה לאדמות חקלאיות הביאה לפגיעה כוללת בפרנסת התושבים באזור ג'נין-טולכרם-קלקיליה, האזור הפורה ביותר בגדה המערבית. מאז הקמת הגדר לא ניתן עוד לנצל במלואו את הפוטנציאל הגלום בו. חקלאים פלסטינים רבים מסרו למוקד כי עברו מחקלאות בתפוקה גבוהה לחקלאות בתפוקה נמוכה מכיוון שהגבלות הגישה מקשות עליהם לתחזק חממות ולגדל ירקות שתנובתם גבוהה.

מאחר שרוב החקלאים כבר אינם יכולים לגדל ירקות אלא נאלצים להסתמך על עצי פרי בלבד, בעיקר עצי זית, הכנסותיהם הצטמצמו במידה ניכרת. בדו"ח שהוכן בשנת 2003 בידי הוועדה המתאמת של המדינות התורמות בשטח הפלסטיני הכבוש מובא תיעוד לפיו בשנת 2000, קילומטר רבוע של אדמת שלחין באזור זה הניב כמעט 7,000 טון של תנובה חקלאית, לעומת 319 טון לקילומטר רבוע באדמות בעל.⁴⁵ מכאן שוויתור על גידול ירקות והצטמצמות לגידול עצי זית בלבד מקטינים את ההכנסה בכ-95%.

תייסיר עמארנה, ראש מועצת הכפר עכאבה, היטיב לתאר את מצב הדברים בכפר:

בעבר, תושבי עכאבה התפרנסו מחקלאות. גידלנו שקדים, זעתר, מלפפונים, זיתים, שומשום, טבק ובמיה, והשתמשנו באדמה למרעה. בניית הגדר והמגבלות על הגעה לאדמה שלנו השפיעו דרמטית על חיינו וחסמו את מקור ההכנסה העיקרי שלנו. נאלצנו לנטוש את הגידולים המצריכים עיבוד יומיומי. עכשיו אנחנו מגדלים בעיקר זיתים, וקצת חיטה ושומשום. בנוסף, קשה מאוד לרעות את העדרים. לפני הגדר היו בכפר 1,170 ראשי צאן. כיום יש לנו רק כ-340.

⁴⁵ The Humanitarian and Emergency Policy Group (HEPG) of the Local Aid Coordination Committee (LACC), [The Impact of Israel Separation Barrier on Affected West Bank Communities](#), May 2003.

אולם גם גידול עצי הזית נפגע בשל הגבלת הגישה לאדמות "מרחב התפר". המשרד לתיאום עניינים הומניטאריים של האו"ם עוקב אחר ענף הזית בצפון הגדה המערבית מאז שנת 2010, על פי תפוקת הזיתים ושמן הזית באדמות של ארבעה חקלאים שלכל אחד מהם חלקות אדמה שנתונייהן דומים אך הן נמצאות משני צידי הגדר. מנתוני המשרד עולה כי עצי זית ב"מרחב התפר" מניבים, בממוצע, 60% פחות פרי בהשוואה לעצים דומים בחלקות בצד האחר של הגדר, שהטיפול בהן רצוף, קבוע וניתן לתכנון מראש.⁴⁶

בשל קשיי הגישה לאדמות אלה, פלסטינים רבים נטשו לחלוטין את החקלאות ב"מרחב התפר". כאמור, בכפרים כמו קפין ועכאבה, שבעבר הסתמכו על חקלאות כמקור הכנסה עיקרי, מרבית משקי הבית תלויים כיום בעבודות מזדמנות בתוך ישראל, בעיקר בבנין, או בתעסוקה ברשות הפלסטינית. וכך, אזורים פוריים של הגדה המערבית היו לאדמות בור נטושות ולא מעובדות שהגישה אליהן מוגבלת מאוד.

לבסוף יש לציין שגדר ההפרדה מערערת את שלמותה הטריטוריאלית של הגדה המערבית כולה. לבידוד 9.4% משטחי הגדה המערבית השלכות ניכרות על זכותם הקיבוצית של הפלסטינים לשליטה במשאבי הטבע שלהם ולהגדרה עצמית.

⁴⁶ לנתונים עד שנת 2013 ראו

[UN OCHA Humanitarian Bulletin, February 2014.](#)

הנתונים לשנים 2013–2018 נמסרו למוקד ישירות מהמשרד לתיאום עניינים הומניטאריים של האו"ם.

סיכום

לאחר כמעט שני עשורים מאז החלה הקמת גדר ההפרדה, הנישול הזוחל נראה לעין: יותר ויותר מגבלות מוטלות על פלסטינים המנסים להגיע לאזורים שנכלאו בין הגדר לבין הקו הירוק, וכתוצאה מכך, פחות ופחות מתושבי האזור מוכנים לנסות למצוא את דרכם בסבך הביורוקרטי שיצרה ישראל כדי לצמצם את הגישה ל"מרחב התפר". פרנסתם של יחידים, של משפחות ושל קהילות שלמות נפגעת אפוא קשות מהקמת "מרחב התפר" ומהנהגת משטר ההיתרים.

כל קהילה חקלאית תעיד כי את התועלת המופקת מן הקרקע לא ניתן לאמוד רק במונחים כספיים. אדמה אינה משמשת לצרכים מעשיים בלבד. אמנם היא מספקת תוצרת חקלאית ולכן היא מקור הכנסה, אולם היא גם מקור לסוגים אחרים של הנאה ואתר לקיום אירועים משפחתיים וקהילתיים. החיבור לאדמה שזור בתרבות המקומית. עבור עשרות קהילות פלסטיניות ועשרות אלפי אנשים, כל אלה נחרבו עם הקמת גדר ההפרדה. גם מי שמקבל היתר לעבור בשערים, בשעות הפתיחה המוגבלות, אינו יכול לסעוד עם משפחתו על אדמתו או ליהנות בה מבילוי ספונטני, כפי שעשה בעבר.

משטר ההיתרים הופך על ראשו את ההיגיון הבסיסי של המשפט הבינלאומי, לפיו לכל אדם נתונה הזכות ליהנות מחופש תנועה מלא בארצו, ואין להגביל את תנועתו אלא בהתקיים סיבה מוצדקת לכך. במקרה של הפלסטינים המתגוררים בסמוך לגדר ההפרדה שבנתה ישראל בתוואי העובר בתוך הגדה המערבית, תנועה חופשית היא היוצא מן הכלל, והגבלתה היא הכלל. תחילה הבטיחה ישראל כי גישה לאדמות אלה תתאפשר תמיד, פרט למקרים שבהם קיים צורך ביטחוני במניעתה, אולם הנחת המוצא של משטר ההיתרים כיום היא שרק פלסטינים המוכיחים "צורך" להיכנס לאזורים אלה יורשו לעשות כן. יתרה מכך, הגדרת ה"צורך" משתנה חדשות לבקרים ומצטמצמת משנה לשנה.

המוקד הצליח להתגבר על כמה מן ההגבלות: מדיניות מתן היתרי הגישה ל"מרחב התפר" השתנתה בעקבות עתירות שהגיש המוקד, וייתכן שתשתנה גם בעתיד בעקבות עתירות נוספות שעודן תלויות ועומדות, ופונים שבקשתם נדחתה קיבלו לבסוף היתר בעקבות פעילות משפטית של המוקד. אך כל אלה אינם משנים את התמונה הכוללת המצטיירת בדו"ח זה: ב"מרחב התפר" הולכת ונוצרת מציאות קשה ביותר בשל מדיניותה של ישראל, המצמצמת בעקביות את גישתם של פלסטינים לאזורים השייכים לגדה המערבית.

המלצות

האזור המכונה "מרחב התפר" הוא חלק בלתי נפרד מהגדה המערבית, ולפלסטינים יש זכויות אישיות וקיבוציות לגישה חופשית לאדמות הנכללות בו. כדי לעמוד בחובותיה המשפטיות הבינלאומיות, ישראל נדרשת לשנות את מדיניותה בכל הקשור לאזור זה ולתושביו:

1. יש לפרק את מקטעי גדר ההפרדה שנבנו בתוך הגדה המערבית. ברצונה, ישראל יכולה להסיט את תוואי הגדר לקו הירוק או לתוך שטח השלה.

2. כל עוד הגדר נשארת במקומה, יש לבטל את משטר ההיתרים ב"מרחב התפר" ולאפשר לכל הפלסטינים גישה לאזורים אלה, בכפוף לבדיקה ביטחונית.

3. בטווח המיידי, כל עוד הגדר ומשטר "מרחב התפר" נותרים על כנם, יש לאשר היתרים ארוכי טווח ובלתי מוגבלים לכל פלסטיני שיש לו זיקה לאדמות שמעבר לגדר, בכפוף לבדיקה ביטחונית.

הקמת הגדר אושרה בידי בג"ץ כאמצעי ביטחון "חולף תלוי מציאות זמנית קשה"⁴⁷. ראוי אפוא שפגיעה מיותרת זו בזכויות הפרט של התושבים הפלסטינים ובזכויות הקיבוציות של הקהילות הפלסטיניות תבוא אל סיומה. על ישראל מוטלת החובה לפרק את כל מקטעי הגדר המצויים בתוך הגדה המערבית ולבטל את משטר ההיתרים, ועל הקהילה הבינלאומית מוטלת החובה להבטיח שישראל תעשה זאת. על פי חוות הדעת המייעצת של בית הדין הבינלאומי משנת 2004, על המדינות החברות באו"ם להימנע מהכרה במצב הבלתי חוקי שיצרה הגדר ולהביא לכך שישראל תציית למשפט הבינלאומי.

47 בג"ץ 9961/03, 639/04, המוקד להגנת הפרט ואח' נ' ממשלת ישראל ואח' (2011), פסק דין מיום 5.4.2011, סעיף 46.



המוקד להגנת הפרט מיסודה של ד"ר לוטה זלצברגר הוא ארגון זכויות אדם שהוקם בשנת 1988 על רקע אירועי האינתיפאדה הראשונה. מטרתו לעמוד על משמר זכויותיהם של פלסטינים, הנמצאים תחת הכיבוש הישראלי. המוקד פועל לאכיפה של הסטנדרטים והערכים המעוגנים במשפט ההומניטארי הבינלאומי ובמשפט זכויות האדם הבינלאומי.



9 789657 625064